

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Політичний процес
в Автономній Республіці Крим:
особливості, суперечності,
прорахунки (1991–2014 рр.)

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2016

УДК32.22/28(477.75) «1991–2014»

ББК 6603(4Укр–6Кр)

П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (протокол №6 від 29.12.2016 р.)

П 50 Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.) / Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 304 с.

ISBN 978-966-02-8179-0

Аналітична доповідь підготовлена за результатами науково-дослідної роботи у темі «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)». У доповіді розглянуто особливості, суперечності, прорахунки політичних процесів у розвитку Автономної Республіки Крим упродовж 1991–2014 рр., виокремлено «слабкі місця» державної політики щодо регіону; проаналізовано підстави виходу Криму за межі правового поля України; досліджено конфліктогенність регіону; визначено ключових суб'єктів політики та проаналізовано їхню участь у політичних процесах; показано взаємодію політичних структур в АРК; виокремлено вплив нелегальних політичних акторів на політичну ситуацію у регіоні; визначено форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення; окреслено способи включення суб'єктів у відносини центру і регіону; простежено прорахунки в етнічній, релігійній та інформаційно-безпековій політиці щодо російського націоналізму і сепаратизму.

УДК32.22/28(477.75) «1991–2014»

ББК 6603(4Укр–6Кр)

ISBN 978-966-02-8179-0

© Автори, 2016

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Становлення та трансформація політичної влади в Автономній Республіці Крим (1991 – початок 2014 рр.). <i>М. Кармазіна</i>	6
Розділ 2. Партії як суб'єкти політичного процесу в Автономній Республіці Крим (1991– 2002 рр.). <i>В. Яремчук</i>	33
Розділ 3. Особливості та суперечності участі партій у політичному процесі в АРК на початку ХХІ ст. <i>Т. Бевз</i>	73
Розділ 4. Вплив нелегальних політичних акторів на політичну ситуацію у регіоні. <i>М. Горбатюк</i>	124
Розділ 5. Кримські татари: ідейні пріоритети та форми політичної участі. <i>В. Нападиста</i>	187
Розділ 6. Російський націоналізм в Автономній Республіці Крим: виклики українській державності. <i>Н. Ротар</i>	237
Післямова. <i>В. Яремчук</i>	296
Рекомендації	300

РОЗДІЛ 4.

ВПЛИВ НЕЛЕГАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ НА ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У РЕГІОНІ

Крим за всю історію незалежності України був одним із найбільш криміналізованих (поряд із Донбасом) регіонів нашої держави. Засилля організованої злочинності на півострові наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. бере свій початок із суспільно-політичної ситуації і з позиції низки західних теорій є цілком закономірним явищем.

Так, бельгійський статист А. Кетле дійшов висновку про об'єктивний і суспільно обумовлений характер злочинності. «Суспільство, – писав він, – містить у собі зародок усіх майбутніх злочинів тому, що в ньому криються умови, що сприяють їх появі; воно, так би мовити, готує злочин, а злочинець є тільки знаряддям» [1, с. 16]. Він вважав, що швидке зuboжіння, перехід від добробуту до бідності обов'язково призводять до злочинної поведінки. Слідом за ним Г. Манхейм стверджував, що «кожне суспільство має такі типи злочинності і злочинців, які відповідають його культурним, моральним, соціальним, релігійним і економічним умовам» [2, с. 422].

Ще одну причину швидкого зростання кримінальної активності у Криму можемо вивести із теорії соціальної дезорганізації (аномії) Е. Дюркгейма, відповідно до якої причиною зростання девіантної поведінки загалом і злочинності зокрема є розпад соціальної згуртованості і посилення ізоляції індивідів, соціальне розшарування, різний рівень соціального життя [3, с. 42]. Теорію Е. Дюркгейма розвинув Р. К. Мертон, який стверджував, що злочинна поведінка відчутно зростає, якщо в суспільстві понад усе звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура цього суспільства обмежує або повністю усуває доступ до законних засобів оволодіння цими символами для значної частини населення [4, с. 311]. Як відомо, саме такі процеси були характерними для всіх регіонів України у період розпаду СРСР та перші роки незалежності.

Пояснення засилля криміналу і появи організованих злочинних угруповань (далі – ОЗУ) в Криму знаходимо і в теорії «множинності факторів», згідно з якою причинами злочинності є

не один фактор, а їх велика група. Фактори при цьому мають різну природу: фізичну, кліматичну, територіальну, психічну, антропологічну, соціальну. Французький кримінолог В. Стансю виокремлює одинадцять факторів злочинності, які легко проєктуються на суспільну ситуацію у Криму:

- сучасна техніка, що дегуманізує людські закони;
- скупченість населення (чисельність міського населення у Криму, за результатами Всеукраїнського перепису 2001 р., становила 1274,3 тис. осіб, або 62,7%, сільського – 759,4 тис. осіб, або 37,3%) [5];
- конкуренція (за комфорт та багатство як показники моралі успіху);
- бідність;
- фрустрація (крах надій), що породжує агресію;
- боязнь нових хвороб цивілізації, нещасних випадків;
- нудьга в умовах масової культури дозвілля;
- алкоголізм (за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у 2011 р. Україна перебувала на 5-му місці за рівнем споживання алкоголю у світі) [6];
- етнічно-психологічна несумісність, наприклад, кримських татар і слов'ян, міських і сільських жителів [7, р. 347–350].

Для Криму характерні особливості, які сприяли зростанню злочинності, і як наслідок, формуванню одних із найпотужніших на пострадянських теренах ОЗУ:

1). Насильницька депортація кримських татар, греків, вірмен, болгар, німців і подальша їх репатріація та переселення в Крим слов'янського населення, що породжувала етнічно-психологічну несумісність жителів Криму. Крім того постійний рух населення і його різномірний етнічний склад сприяв створенню кланів і угруповань за земляцькою, етнічною чи національною ознаками;

2). Наявність великої кількості військових і військово-морських баз, які у період економічної кризи і соціальної нестабільності 1991–1995 рр. стали джерелом а) зброї і б) людей із певними морально-психологічними характеристиками, які, не маючи можливості працевлаштування, ставали членами ОЗУ;

3). Легкий доступ до зброї і вибухових речовин внаслідок: а) розкрадання майна військових баз; б) наявної зброї з часів

Другої світової війни; в) транзиту зброї між «гарячими точками» на Кавказі і у Придністров'ї;

4). Часті зміни підпорядкування і адміністративно-територіального поділу, що породжувало додаткову невпевненість у жителів півострова;

5). Особливу жорстокість і «беспредел» кримських ОЗУ можна пояснити відсутністю на півострові великих тюрем, зон і таборів, внаслідок чого тут не сформувалася класична кримінальна еліта (до 1989 р.), що дотримувалася певних правил – «понятій»;

6). Недосконалість законодавства і незрозумілість підпорядкування силових відомств на півострові у першій половині 1990-х рр. сприяли систематичному порушенню правових норм і стояли на перешкоді ефективній боротьбі проти організованої злочинності;

7). Основою економіки Криму був туризм, що в дійсності означало наявність значної кількості людей з грошима, які хочуть розваг і, як наслідок, притягують кримінальний елемент.

Формування ОЗУ, за твердженням кримських правоохоронців, відбувалося «в умовах відродження приватного підприємництва на базі дрібних неформальних силових структур, протиправна діяльність яких, в основному рекет, на початковому етапі протікала в рамках кооперативного руху» [8]. По мірі накопичення досвіду і коштів коло інтересів організованих кримінальних угруповань поширюється на такі сфери економіки, як промислове виробництво, туристичний бізнес, банківська діяльність. При цьому ними робляться успішні спроби взяти під свій контроль не лише нові ринкові структури, але й державні.

За даними кримської міліції, до середини 1991 р. на території Криму сформувалися два найбільш потужних ОЗУ: «Сейлем» і «Башмаки» [8]. За свідченням ЗМІ, ОЗУ «Сейлем» зорганізувалося на самому початку 1990-х рр. навколо багатопрофільного кооперативу «Сейлем». Лідером злочинного угруповання був перший кримський авторитет В. Гужев («Гуня»), членами – О. Слатвінський («Жираф»), О. Пономаренко («Пономар»), О. Вишняков («Вишня»), С. Воронков («Воронок») та ін. [9]. За різними версіями, ОЗУ отримало свою назву від: 1) назви американського міста Сейлем, штат Орегон, побратима Севастополя з 1986 р.; 2) популярної на початку 1990-х рр. марки сигарет «Salem»;

3) однойменного ресторану у Сімферополі, де збиралися представники угруповання [9]. Тривалий час складовою частиною «Сейлема» було ОЗУ «Казино», відоме також як «Угруповання «Х»» або «Банда Хавича» (знищене у 1995 р.; ватажок – Є. Хавич). У керівне ядро «Сейлема» у середині 1990-х рр. входили як кримінальні елементи з багаторічним стажем, так і представники «нової хвилі» у віці 30–35 років. Останні – переважно колишні комсомольські працівники та спортсмени. Значний відсоток серед них становили євреї і вірмени, які мали потрібні зв'язки за межами Криму, зокрема, в Ізраїлі, Вірменії та Нагірному Карабасі [8].

Іншу злочинну групу, яка з часом отримала назву «Башмаки», на початку 1990 р. організував кримінальний авторитет О. Ткачов («Сахан»), до якої також увійшли В. Башмаков зі своїми зведеними братами, О. Дзюба («Алік»), Г Слєпінін, В. Рачковський та ін. Бригада спеціалізувалася в основному на вимаганні грошей у підприємців і замовних вбивствах [8].

У середині 1991 р. ОЗУ «Ткачова» почало війну за розподіл сфер впливу з угрупованням «Сейлем», під час якої 4 листопада 1991 р. було вбито члена «Сейлема» С. Оразмурадова («Сакура») [10, с. 33, 36]. У відповідь «сейлемовці» обстріляли автомобіль, у якому їхали спонсор групи О. Ткачова К. Кравченко («Краб») (вбитий) і Л. Миримський (поранений) [11]. Внаслідок оперативних дій міліції було заарештовано й ув'язнено О. Дзюбу і членів його бригади, а також заарештовано і звільнено через місяць В. Башмакова і М. Кожухаря. О. Ткачова затримали на початку 1992 р. в Сочі, де він прикинувся божевільним. Восени 1993 р. О. Ткачова етапували з Сухумі і помістили в сімферопольську психлікарню, де він невдовзі був убитий [11]. Відразу після арешту «Сахана» фактичним лідером злочинного угруповання став В. Башмаков, від прізвища якого воно і отримало свою назву – «Башмаки» [11].

Після чергового звільнення О. Дзюба почав боротьбу за вплив в угрупованні. Внаслідок протистояння між В. Башмаковим і О. Дзюбою у травні 1993 р. був убитий товариш остатнього – С. Тимофєєв («Джонік»), а на самого О. Дзюбу було скоєно низку замахів. Так, у вересні 1993 р. під час спроби замаху на О. Дзюбу внаслідок невмілого поводження з вибухівкою загинуло декілька підривників, а згодом його машину розстріляли – троє членів

бригади загинули, а сам «Алік», який отримав важкі поранення, виїхав на лікування до Німеччини [10, с. 46, 12].

21 червні 1994 р. на замовлення О. Дзюби на трасі Сімферополь–Євпаторія В. Башмаков був розстріляний [13]. Серед мотивів вбивства були перерозподіл сфер впливу і великий борг О. Дзюби перед «Башмаками». О. Дзюба, маючи надійне алібі (на час вбивства він перебував на лікуванні у Німеччині) поширював чутки про причетність до вбивства севастопольського кримінального авторитета Є. Поданєва (злочинна група якого тривалий час була союзником «Башмаків») [10, с. 58–60; 13]. Але «Башмаки» вирахували справжнього замовника і по черзі вбили дочку, сина і дружину О. Дзюби. Після смерті дружини самогубством покінчив – у всякому разі за офіційною версією – і сам «Алік» [14]. Після вбивства лідера «башмаків» угруповання очолили М. Кожухар («Коля Молдаван») і О. Данильченко («Данило») [12].

Поряд із великими ОЗУ у Криму діяли і менш потужні. До них відносимо ОЗУ «Греки», «Руляка», «Білого», «Слони», «Імдат» та ін.

ОЗУ «Греки», як і багато інших злочинних груп, виникло на початку 1990-х рр. і остаточно сформувалося до 1994 р. Ватажком угруповання був К. Савопуло, якого у кримінальному світі звали «Греком». У середині 1990-х «Греки» контролювали кілька промислових підприємств, у тому числі завод «Сільгоспдеталь», мережу ресторанів «Марина», десятки магазинів, барів, практично всі пункти обміну валют на Центральному ринку Сімферополя. Це угруповання втручалося у сферу інтересів як «Башмаків», так і «Сейлема». Але відкрите протистояння почалося саме з останнім через претензії «Греків» на Бахчисарайський винний завод і через небажання «Сейлема» повертати К. Савопуло борг у 500000 доларів. Кровопробитна війна між ОЗУ тривала з серпня 1994 р. до жовтня 1995 р. і закінчилася перемогою «Сейлема» після вдалого замаху на життя К. Савопуло [15].

Ще одним значним ОЗУ на півострові було кримінальне угруповання, створене І. Руляком. Діяло воно у Севастополі самостійно і не підпорядковувалося місцевому кримінальному авторитету Є. Поданєву. Банда займалася здирицтвом, торгівлею зброєю і людьми, виконувала замовні вбивства, а також мала легальний бізнес. Часом розквіту ОЗУ «Руляка» стала середина 1990-х рр.,

коли точилися кримінальні війни між великими мафіозними кланами. Після вбивства Є. Поданева проти І. Руляка ополчилися «Башмаки». На нього було скоєно кілька невдалих замахів. У 1998 р. він і ще 15 членів його угруповання були заарештовані і засудженні до різних термінів ув'язнення за організацію ОЗУ [16].

Доволі потужним злочинним об'єднанням на Південному березі Криму (далі – ПБК) було ОЗУ «Білого» (лідер – В. Макаров («Білий»)). Починало це угруповання з рекету місцевих кооператорів і до 1994 р. зосередило у своїх руках величезні кошти і владу. В. Макарову належали майже всі великі магазини, ресторани, бари і кафе в Феодосії, Судаку та прилеглих курортних містечках, а його люди контролювали місцеві пансіонати і санаторії. ОЗУ «Білого» вдалося налагодити зв'язки з місцевими чиновниками і отримувати через них необхідну інформацію [17]. Як писала газета «Сегодня», В. Макаров «фактично підмінив собою мерію. Відомо, що без його згоди в місті не вирішувалося жодне кадрове питання, а співробітники міліції і прокуратури, як кажуть слідчі, частенько виконували його накази» [18]. Підпорядковувалась ця злочинна група ОЗУ «Башмаки» [17].

Улітку 1995 р члени ОЗУ «Білого» спровокували масові заворушення серед кримських татар. Приводом для них стало вбивство чотирма членами банди двох кримськотатарських хлопців у селищі Курортне під Судаком. У відповідь обурені кримські татари, що зібралися з усього Криму, спалили велику кількість магазинів, ресторанів і автомобілів, що належали членам угруповання. Збитки ОЗУ тоді обчислювалися сотнями тисяч доларів. Після розгрому угруповання в 1998 р. міліція повідомила, що в підпорядкуванні В. Макарова було більше 100 осіб [19]. Стосовно ОЗУ було порушено 30 кримінальних справ, а її лідерів оголосили в розшук. Сам В. Макаров покарання уникнув. Зі слів Г. Москаля, у 1990-ті рр. в ОЗУ «Білого» входив О. Бартенєв («Майор»), депутат Верховної Ради Автономної Республіки Крим (далі – АРК) у 1998–2010 рр. та міський голова Феодосії у 2010–2013 рр. [20].

Єдиною кримінальною структурою в Криму, сформованою виключно на етнічній основі, було кримськотатарське ОЗУ «Імдат» (ватажок – Алі-Ага Османов) [21]. Виникло воно одночасно із масовим поверненням кримських татар на початку 1990-х рр. і було покликане захищати своїх одноплемінників від

«наїздів» інших кримінальних груп [22]. Насправді основою діяльності ОЗУ був рекет і «кришування» бізнесу татар у місцях їх компактного проживання (переважно Бахчисарай, Судак, Феодосія і Білогірський район) [23; 24]. Також бойовики «Імдата» брали активну участь у згаданих вище масових заворушеннях у Судаку влітку 1995 р. [25]. Деякий час «Імдат» співпрацював зі злочинною групою О. Дзюби, внаслідок чого фактично був знищений «Греками» і «Сейлемом» [22]. Остаточного угруповання було розгромлене міліцією у 1998 р. Деякі ЗМІ пов'язують діяльність цього ОЗУ із М. Джемільєвим і однойменним «Імдат-банком», через який проходили кошти з бюджету України на облаштування кримських татар [26].

Окремо від інших стоїть також організоване злочинне угруповання, яке діяло під керівництвом Є. Поданєва і фактично контролювало Севастополь у 1991–1994 рр. Його лідер відомий як засновник єдиного на пострадянському просторі кримінально-політичного утворення – Християнсько-ліберальної партії Криму (далі – ХЛПК; зареєстрована у квітні 1994 р.). Значення, яке мала відіграти партія у Криму, підтверджує те, що на церемонії її реєстрації були присутні Президент Криму Ю. Мешков, міністр економіки України Р. Шпек, командувач Військово-морськими силами України Б. Кожин та інші впливові особи [27]. Менше ніж за два місяці після створення чисельність партії становила за різними підрахунками від 140 до 160 тис. осіб. Її членами ставали представники найрізноманітніших категорій населення – спортсмени, бізнесмени, державні чиновники, політики, науковці, кримінальні авторитети. Зокрема, до партії входили місцеві підприємці С. Кондратовський та С. Шурига, контр-адмірал С. Рибак, економіст О. Бородін, колишній мер Севастополя В. Єрмаков, настоятель Свято-Нікольського храму отець Г. Поляков (саме він запропонував називати партію «християнською»), генеральний директор Кримського об'єднання «Інтурист» В. Осинський та ін. [27]. По суті, членство у партії було примусовим, а Є. Поданєву вдалося створити систему «узаконеного» рекету під прикриттям внесків на її діяльність [28]. ХЛПК займала проросійську позицію. У Росії появу партії сприйняли позитивно – її діяльність підтримав Конгрес російських громад на чолі з Д. Рогозіним [29].

Проіснувала партія недовго. 29 червня 1994 р. її лідера Є. Поданєва було вбито на поминках кримінального авторитета В. Башмакова членами ОЗУ «Башмаки» (через підозру, що Є. Поданєв міг бути замовником вбивства їхнього лідера) [10, с. 61–64]. Наступним головою ХЛПК було обрано М. Корчелаву, якого також було вбито 30 липня 1994 р. Невдовзі від рук кілерів загинули касир ХЛПК О. Рулев та член політради партії С. Турукало [10, с. 66]. Вбивства лідерів ХЛПК тривали до осені 1994 р. і припинилися лише тоді, коли партія заявила про свій саморозпуск.

Таким чином, Християнсько-ліберальна партія Криму проіснувала менше півроку і за цей час не справила помітного впливу на політичну ситуацію на півострові. Експертне середовище не має однозначного погляду на причини знищення партії, яка через вбивства своєї лідерів отримала також назву «партія розстріляних». О. Кочкіна, автор книги про організовану злочинність у Криму «Кримський гамбіт», припускає, що Є. Поданєв, як і В. Башмаков, «ринувшись у велику політику як проросійські фігури, прорахувалися з вектором, нарobili помилок і їх просто прибрали» [10, с. 68]. За іншою версією, вбивство Є. Поданєва і його наступників на посаді голови партії – це робота спецслужб [30].

Інше ОЗУ – «Сейлем» – утвердилося як домінуюча сила злочинного світу у Криму до середини 1990-х рр. За деякими даними, угруповання нараховувало у той час до 1200 бойовиків [8]. Причини могутності криються в тому, що: 1) ОЗУ в боротьбі за зони впливу фактично знищило конкуруючі мафіозні клани (ОЗУ «Греки», ОЗУ «Імдат», ОЗУ «Дзюби») та значно послабило свого головного противника – ОЗУ «Башмаки» (відсікаючи їх від легальної економічної діяльності, – перш за все, в таких перспективних галузях, як банківський бізнес, ринок нерухомості і цінних паперів, і не даючи конкурентам вийти за рамки тіньового бізнесу) [8]; 2) «Сейлем» раніше інших кримінальних структур почав здійснювати свою легалізацією (шляхом створення спілок, товариств, благодійних фондів, партій; працевлаштування радниками посадових осіб (наприклад, С. Воронков був радником віце-спікера Верховної Ради АРК А. Данеляна); отримання депутатських мандатів різних рівнів) [8; 9; 31].

Стрімко зростаючий економічний потенціал підштовхував лідерів ОЗУ до завоювання політичної влади. Як стверджував

А. Сенченко, «першими у політику пішли «Башмаки». Але вони не робили це публічно. Так, вони були «вхожі» у кабінети можливо-владців раніше. Але вони не намагалися легалізуватися у політиці публічно. А «Сейлем», він якраз цим грішив. Вони самі пішли у депутати» [10, с. 47].

Згідно з журналістськими розслідуваннями, входження «Сейлема» у велику політику розпочалося у 1991 р. із встановлення контактів з найближчим оточенням останнього першого секретаря Кримського обкому КПРС М. Багрова (згодом голови Верховної Ради АРК) [8]. При чому цей процес не був одностороннім – кримські партійні функціонери також визнавали потребу співпраці. За словами секретаря з ідеології Кримського рескому КПУ О. Форманчука (1991), «у суспільно-політичній ситуації, що склалася на той час, для утримання влади в Криму злиття правлячих кіл з мафіозними структурами стає “неминучим і доцільним”» [8; 32].

Напередодні 1994 р. в Криму остаточно сформувалися два угруповання, які боролися за владу. Їх політичними вивісками стали легальні політичні об'єднання: фракція «Республіка» у Верховній Раді АРК і Партія економічного відродження Криму* (далі – ПЕВК). Економічну базу кожного становили «неформальні» структури – «Башмаки» і «Сейлем». Обидва угруповання по черзі приходили до керівництва Верховною Радою АРК залежно від того, яка з них акумулювала в той чи інший момент більшу кількість депутатських голосів [33].

ПЕВК являла собою симбіоз колишніх партійних апаратників, які підтримували уряд і підприємців, що перебували під захистом злочинних угруповань. Її основними цілями були влада, гроші, власність та імунітет від судового переслідування, який набувався разом із отриманням депутатських мандатів [34]. Декларуючи прихильність до соціально-демократичних цінностей, ПЕВК переважно здійснювала захист інтересів бізнесу, за що отримала назву «партії жирних котів» [9]. За твердженням одного із засновників

* Партія економічного відродження Криму виникла 1 листопада 1992 р. за ініціативи низки колишніх комуністів і партійних функціонерів (А. Данелян, А. Демиденко, А. Дудко, В. Єгудін, А. Єфименко, Е. Копиленко, Я. Резніков, А. Сенченко, О. Форманчук, В. Шейвов) і була офіційно зареєстрована під № 1 11 березня 1993 р.

ПЕВК А. Сенченка, виникла партія з ініціативи трьох груп – аграріїв, промисловців і підприємців, яких, відповідно, представляли В. Студін, Є. Копиленко і В. Шейвов [10, с. 44]. Зі слів Л. Грача, одним із головних лобістів створення ПЕВК був М. Багров [35]. Партія відразу заявила про свою проукраїнську позицію і вважалася на той час єдиною «державницькою» партією у Криму [10, с. 45].

Складалося враження, що ПЕВК не має нічого спільного з криміналом, хоч місцеве населення і журналісти підозрювали окремих членів партії у зв'язках з мафією. За твердженням газети «Коммерсантъ», В. Шейвов взяв на себе роль посередника між «Сейлемом» і представниками вищих органів влади республіки ще на початку 1992 р., а ПЕВК була безпосереднім результатом «спільної діяльності» колишньої партноменклатури і «Сейлема» та виразником їх волі й інтересів [8]. Публічно відкидаючи звинувачення в зв'язках із кримінальними структурами, В. Шейвов поширював про себе інформацію як про «авторитета», ставлячи при цьому перед собою мету чинити психологічний тиск на політичних опонентів та інших осіб, на яких було необхідно вплинути. Зокрема, за даними джерел у кримських правоохоронних органах, навесні 1994 р. А. Сенченко повідомив (з відома В. Шейвова) одному з членів уряду Є. Сабурову про те, що В. Шейвов є «хрещеним батьком» місцевої мафії, а тому нормальна діяльність уряду неможлива без врахування його інтересів. При цьому звучали недвозначні натяки на здатність В. Шейвова організувати фізичну розправу з «неугодними» [8]. В одному з інтерв'ю, вже після відставки, экс-прем'єр Є. Сабуров, характеризуючи події 1994 р., зазначив: «Кримський парламент – це не російський парламент і навіть не український. Там дуже багато представників бандформувань... Ви знаєте, що в Криму були певні перестрілки, що одна група прибрала три інші групи. Ця група добре представлена в парламенті» [36, с. 149]. Про тісний взаємозв'язок між керівництвом ПЕВК і ОЗУ «Сейлем» писав і А. Малигін. Він стверджував, що «за допомогою бойовиків цієї гангстерської «бригади» діячі ПЕВК організували тиск на своїх політичних супротивників (так, наприклад, у 1995 р. спікер кримського парламенту Є. Супрунюк організував побиття экс-спікера С. Цекова)», а «через пов'язані з криміналом банки близькі до ПЕВК підприємницькі структури здійснювали великі розкрадання і т. ін.» [36, с. 135–136].

Спираючись як на легальні (підтримка з боку бізнесу), так і на нелегальні (силовий блок «Сейлема») фактори, вплив ПЕВК почав швидко зростати. У вересні–жовтні 1993 р. у Верховній Раді АРК під контролем партії перебувало від 34 до 60 депутатів [37].

Зростала і чисельність самої партії – станом на кінець 1993 р. вона нараховувала близько 30000 членів і була другою за чисельністю партією півострова, поступаючись лише Союзу комуністів Криму [38].

Одночасно зростали і «політичні апетити» ПЕВК. На другому з'їзді партії у грудні 1993 р. було прийнято рішення взяти участь у президентських перегонах у Криму, підтримавши кандидатуру М. Багрова [39]. Поразка висуванця ПЕВК у виборах Президента у січні 1994 р. (М. Багров у другому турі виборів отримав лише 23%, тоді як Ю. Мешков – 75 % голосів виборців) підірвала позиції партії у Криму і значною мірою відобразилася на результатах виборів у Верховну Раду АРК [40, с. 51]. На виборах у парламент Криму ПЕВК висунула більше 70 кандидатів, але змогла здобути лише 2 мандати. Депутатами стали В. Шейвov і А. Данелян, і то останній пройшов як представник вірменської общини [41]. Втім, ПЕВК посилила свої позиції у Верховній Раді АРК за рахунок т. з. «незалежних депутатів» (яких у парламент пройшло 21) – кримських підприємців, які переважно тяжіли до ПЕВК [40, с. 52]. На виборах до Верховної Ради України у червні 1994 р. від ПЕВК було висунуто 17 кандидатів у народні депутати [41]. Правда, успіхи партії на цих виборах були ще скромнішими – депутатом українського парламенту від ПЕВК став лише В. Єгудін [42]. Під час президентських виборів 1994 р. ПЕВК робила ставку на перемогу Л. Кравчука і тісно співпрацювала з його оточенням (політичне об'єднання «Нове покоління») [8].

«Сейлем» і «Башмаки» певною мірою були включенні у кримську кризу 1994–1995 рр., коли Ю. Мешков був обраний Президентом Криму, а проросійські сили отримали більшість у Верховній Раді АРК. До кінця травня того ж року Президент Ю. Мешков і місцевий парламент зробили спробу повністю підпорядкувати собі всі кримські силові структури, включаючи підрозділи Служби безпеки України (СБУ) та Збройних сил України (ЗСУ). На думку Л. Пілунського, кримського журналіста, депутата Верховної Ради

АРК п'ятого скликання (2006–2010), голови Представництва Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва в АРК (2000–2009), кримінальні і тіншові структури були включені у цей процес таким чином: ОЗУ «Сейлем», група близька до депутатів В. Шевйова, А. Данеляна (ПЕВК) і люди, наближені до М. Багрова, протистояли Ю. Мешкову, тоді як ОЗУ «Башмаки» підтримували кримського Президента та блок «Росія» [43]. На боці «Башмаків» виступав і їхній союзник Є. Поданєв та очолювана ним ХЛПК, які сподівалися від уряду Є. Сабурова лібералізації підприємницької діяльності у Криму [44].

Після поразки на президентських і парламентських виборах 1994 р. в Криму ПЕВК взяла курс на дезорганізацію роботи вищих органів влади республіки [8]. В основі цієї протидії лежали їхні економічні інтереси. Частина кримських бізнесменів, що розбагатіла кримінальним чи напівкримінальним шляхом і яка звикла при розв'язанні проблем апелювати не до закону, а до хабарів чи сили, виступила проти нововведень «команди реформаторів» Є. Сабурова. До того ж частина місцевого бізнесу, що планувала взяти участь у приватизації кримської власності, боялася конкуренції з російським капіталом, який стояв за «сабурівцями». Інтереси і тих, і інших захищала ПЕВК [40, с. 57–58].

Парламентська опозиція на чолі з ПЕВК (у вересні 1994 р. до них приєдналися представники правлячого блоку «Росія», які були незадоволені розподілом керівних посад) рішуче виступила проти спроб Ю. Мешкова обмежити повноваження та ліквідувати Верховну Раду АРК. Згодом кримський парламент наклав мораторій на приватизацію, чим зірвав економічні плани уряду. Одночасно опозиція організувала мітинги в Сімферополі, вимагаючи відставки Є. Сабурова і його команди. Опозиційні депутати також виявили невідповідності у законодавстві, внаслідок чого було внесено зміни до Закону «Про Президента Криму», які значно обмежили можливості Ю. Мешкова (втратив право призначати глав місцевих адміністрацій та пропонувати Верховній Раді АРК кандидатів до Конституційного Суду Криму) [40, с. 58]. Під тиском парламентської опозиції на початку жовтня 1994 р. пішов у відставку уряд Є. Сабурова [40, с. 58]. 17 березня 1995 р. було скасовано Конституцію автономії і ліквідовано посаду Президента

Криму, внаслідок чого формальна влада зосередилася в руках спікера парламенту АРК, а керівники силових відомств та міністерств автономії призначалися у Києві [28]. Таким чином, одним із чинників відновлення контролю України над Кримом були заходи ПЕВК у парламентській та позапарламентській діяльності.

«Політична акція» з нейтралізації Ю. Мещкова й усунення уряду Є. Сабурова принесла ПЕВК низку політичних дивідендів: 1) Партії вдалося значно підвищити свій рейтинг та посилити позиції на місцевому і загальнодержавному рівні, оскільки вона сприймалася мало не організатором перемоги «проукраїнських» сил у Криму [9]; 2) ПЕВК значно посилити свої позиції в уряді та парламенті Криму. Зокрема, партії вдалося провести своїх ставлеників на ключові пости в уряді – вони зайняли дві посади віцепрем'єрів, які курували економічні питання (один із них – А. Сенченко) [8]. У ЗМІ побутувала думка, що новий уряд АРК значною мірою сформований під впливом ПЕВК, а до членів уряду застосовувалися епітети «багровці», «шевійовці», «ставленики “жирних котів”», хоч сама ПЕВК заперечувала це [45]. Також ПЕВК вдалося «посадити» у крісло голови Верховної Ради АРК Є. Супрунюка (6 липня 1995 р. – 9 жовтня 1996 р.), якого «Первая Крымская» називала «дешевою іграшкою в руках «Сейлема»» [46] і характеризувала його як «політичний нуль без палички» [47]. При цьому інші посади були розподілені між сильними політичними фігурами: влітку 1995 р. віцепікером Верховної Ради АРК став А. Данелян, а В. Шевйов очолив спеціальну комісію з приватизації у кримському парламенті (цей пост, по суті, дозволив партії контролювати і управляти всіма процесами, пов'язаними з переділом кримської власності) [9].

У 1995 р. швидкими темпами зростала чисельність ПЕВК, з'являлися нові міські і районні організації [48; 49]. Станом на кінець 1995 р. чисельність самої партії становила близько 40 тис. осіб [50]. Крім цього, про своє входження в ПЕВК заявили конференції Християнсько-демократичного союзу Криму (створена 11 квітня 1994 р.; співголови Е. Кульбах і М. Юров) і Партії соціальних гарантій (створена 2 грудня 1993 р.; співголови Ю. Токач, Є. Фікс і В. Хрипунов), які мали у своїх лавах 10 тис. і 12 тис. осіб, відповідно [50; 51]. Якщо ж говорити про реальну

підтримку партії населенням Криму, то відповідно до соціологічних досліджень станом на 1996 р. її підтримувало 6,45 % жителів півострова, тоді як 50 % опитаних глибоко індіферентно ставилися до політичної ситуації в Криму [52].

Успішними для ПЕВК були місцеві вибори 1995 р. у Криму. Зокрема, представники партії отримали більшість місць у міських радах Євпаторії, Алушти і Ялти та районній раді Первомайського району [53]. У міській раді Ялти фракція ПЕВК становила 2/3 від загальної чисельності депутатів [54]. У Сімферопольській міській раді створено фракцію «Єдність», до якої увійшли 27 депутатів – членів і прихильників ПЕВК [55].

Водночас ці вибори відкрили шлях для представників криміналітету в місцеві органи влади. Як стверджував М. Корнієнко*, після місцевих виборів 1995 р. в Криму було «не менше 44 депутатів різних рівнів», що представляли кримінальні кола [56; 57]. Значна їх частина лобювала інтереси ПЕВК і ОЗУ «Сейлем».

Представництво «Сейлема» в місцевих органах влади та посада голови спеціальної комісії з приватизації Верховної Ради АРК, яку обіймав В. Шевйов, дозволили ПЕВК і «Сейлему» здійснити масштабний перерозподіл власності на півострові, внаслідок чого значна частина курортних об'єктів потрапила під їх контроль [9].

Характеризуючи ПЕВК зразка 1995–1996 рр., В. Притула влучно писав: «Партія економічного відродження Криму у цей час є однією з найвпливовіших в автономній республіці. Під її контролем перебуває керівництво місцевого парламенту. Її позиції сильні в уряді автономії і більшості місцевих рад. Має принаймні одного депутата у Верховній Раді України і намагається посилити свій вплив у столиці. ПЕВК спирається в основному на підприємницькі структури, однак декларує соціал-демократичні цінності. Опоненти називають її «партією жирних котів», а прихильники – «партією здорового глузду» [58].

За твердженням А. Сенченка, остаточне переродження ПЕВК у політичну філію «Сейлема» відбулося в 1996 р. на одному із з'їздів партії. За його словами, список нового керівництва політичної сили був «як ніби взятий з комп'ютера якої-небудь зі спец-

* У листопаді 1995 р. – вересні 1997 р. – заступник міністра внутрішніх справ України – начальник ГУ МВС України в АРК.

служб по боротьбі з організованою злочинністю. І цей список, природно, прикрашали видні «сейлемівці» [9].

Зростання впливовості ПЕВК та розстановка представників «Сейлема» на низку важливих посад значно зміцнили позиції цієї ОЗУ в перерозподілі власності на республіканському рівні. Це, у свою чергу, викликало різкий спротив конкурентів і призвело до так званої «війни всіх проти ПЕВК» [57]. Це протистояння тривало як на *силовому (нелегальному – кримінальному) рівні*, так і на *цілком легальному – парламентському*.

Спочатку роль гальмівного механізму взяли на себе не правоохоронці, а кримінальні противники «жирних котів» – залишки «Греків» і «Башмаки» [9]. 1 лютого 1995 р. був обстріляний автомобіль директора виробничого об'єднання «Кримгаз» і члена ПЕВК В. Синельника. Від отриманих поранень він помер у лікарні [59]. Наприкінці лютого 1995 р. стався вибух у квартирі секретаря політради ПЕВК В. Селіванова, а згодом – напад на нього [10, с. 72]. 21 червня 1995 р. було вбито ще двох членів ПЕВК – керівників АТ «Кримнафтопродукту» В. Родіна і АТ «Кримтеплокомуненерго» В. Кузіна. Газета «Первая крымская» писала, що «цей відстріл був більше схожий на фізичне усунення осіб, які заважали комусь взяти під повний контроль увесь паливно-енергетичний комплекс півострова» [9]. 8 серпня 1995 р. скоєно побиття і замах на вбивство секретаря політради ПЕВК, підприємця О. Дудка [57; 60]. У серпні 1995 р. вбито члена ПЕВК, голову колгоспу ім. XIX партз'їзду Красногвардійського району В. Сіроштана, якого розстріляли на колгоспному полі [10, с. 78]. Восени 1995 р. сталася низка замахів на О. Вишнякова – його машину неодноразово обстрілювали, потім тричі намагалися підірвати [10, с. 78; 61].

Найважчим для партії став 1996 р. На початку року були вбиті два її члени, «сейлемівські» авторитети і одночасно депутати Сімферопольської міської ради С. Мишак («Кривоножко») і О. Вишняков [10, с. 85]. Навесні 1996 р. відбулася хвиля вибухів. 24 березня був підірваний торговий центр, що належав члену ПЕВК, генеральному директору будівельної фірми «Скіф-88» Я. Баркову. За кілька ночей з 1 по 8 квітня була підірвана низка об'єктів, співвласником яких був лідер партії В. Шевйов: ресторани «Селена» і «Ані» та автотехцентр «Шкода» [9]. У ніч на

11 квітня на пластиковій міні, закладеній у двері квартири, підірвався завсектором ЦК ПЕВК В. Свердловський. У постраждалого вибухом відірвало ноги, була поранена його дружина. У цю ніч така сама подія сталася у квартирі заступника голови ревізійної комісії ЦК ПЕВК С. Парфенчікова. Внаслідок вибуху ніхто не постраждав [58].

У відповідь на вибухи керівництво ПЕВК поширило заяву, у якій назвало вибухи «актами терору» і розцінило їх «як ще один прояв кримінального свавілля в Криму», а також зауважило, що «політичні опоненти діють протиправними методами» [58]. Керівники партії, проте, відмовлялися уточнити, хто конкретно мається на увазі. Лідер ПЕВК В. Шейвов лише конкретизував – це «ті, хто хоче підняти народ на бій» [58].

16 квітня 1996 р. з помпової зброї були обстріляні вікна офісу партії, на наступний день – вікна квартири члена ПЕВК, міністра культури АРК А. Литвиненка. 22 квітня 1996 р. пролунав вибух у магазині «Діадема», що належав начальнику охорони ПЕВК Р. Бородянському. 24 квітня – з автоматичної зброї обстріляні вікна квартири генерального директора фірми «ФЕСТ-Україна», члена ЦК партії Ю. Осинського. Куля, що влетіла у вікно, вбила його дружину [9].

На пленумі ПЕВК на початку травня 1996 р. В. Шейвов назвав причини цих замахів: «боротьба ПЕВК за наведення порядку, реальна можливість перемоги партії на виборах, стрімке зростання електорату партії» [62]. Також В. Шейвов, очевидно проводячи паралелі із серією вбивств вищого керівництва ХЛПК, заявив, що, «незважаючи на цілеспрямовану кампанію замахів, що ведеться проти членів партії, наявні вже жертви, ПЕВК здаватися не збирається: «ми не беззахисні, роль розстріляних нам не підходить» [62].

Після серії цих злочинів кримський парламент прийняв заяву «Про політико-правову ситуацію в Криму», в якій усе, що сталося, кваліфікувалося як «політичний терор з далекосяжними наслідками», а в міліції була створена слідчо-оперативна група з 22 осіб, яку очолив тодішній начальник кримської міліції М. Корнієнко. Під час оперативно-профілактичних заходів було задіяно понад 2 тис. працівників міліції, посилено патрулювання Сімферополя за участю Національної гвардії, організована охорона керівництва ПЕВК. Ці заходи не принесли бажаного результату, оскільки в ніч

на 14 червня 1996 р. були обстріляні вікна будинку В. Шейвова. Лідер ПЕВК, який у цей час був у відрядженні, розцінив подію як акцію, проведену з метою залякати його за «активну позицію в боротьбі з кримінальними угрупованнями» [9].

Одночасно із початком залякування і випадками фізичного знищення членів партії почалося протистояння між їхньою фракцією «Творення» («Созидание») у Верховній Раді АРК та рештою фракцій – «Союз», «Республіка», «Росія» і «Курултай».

Значною мірою позиції ПЕВК у Верховній Раді АРК похитнулися влітку 1996 р., коли проти неї почав виступати В. Кисельов, який написав серію викривальних статей і опублікував низку компрометуючих документів проти В. Шейвова, А. Данеляна, Є. Супрунюка та А. Гриценка. Під тиском компромату відбулася відставка А. Данеляна з посади в.о. голови і заступника голови Верховної Ради АРК, на місце якого обрано Р. Чубарова.

10 вересня 1996 р. 32 опозиційні депутати на прес-конференції у кримському парламенті розкритикували фракцію «Творення», ПЕВК і безпосередньо В. Шейвова і А. Данеляна за неспроможність виконати політичні обіцянки, а також звинуватили їх у масовому розкраданні кримської власності, участі посадових осіб у діяльності комерційних структур, зловживанні владою та потуранні корупції у правоохоронних органах. Підсумком прес-конференції стала заява опозиційних депутатів про створення у Верховній Раді АРК «Антикримінальної коаліції “Депутати проти злочинності і корупції”» [63]. Метою діяльності коаліції стала боротьба проти «Сейлема». Тоді ж у стінах парламенту В. Шейвова було названо «хрещеним батьком» «Сейлема», а А. Данеляна, М. Одеського і С. Воронкова насправді – його «авторитетами» [64]. ПЕВК заперечила всі звинувачення, акцентуючи увагу на власних досягненнях і відсутності впливу на парламент [65].

Під тиском «Антикримінальної коаліції» 9 жовтня 1996 р. у відставку пішов спікер Є. Супрунюк і вся Президія Верховної Ради АРК. Відставці передували певною мірою посприяв скандал, пов’язаний з таємничим зникненням спікера 24 серпня 1996 р. (за словами Є. Супрунюка, він був викрадений і вивезений невідомими на північ Криму; опозиція звинуватила спікера в інсценуванні свого викрадення в політичних цілях) [66]. У Верховній Раді АРК

була сформована нова більшість (фракції «Союз», «Республіка», «Росія» і «Курултай»), яка 10 жовтня 1996 р. обрала головою парламенту В. Кисельова.

Утім, невдовзі більшість була знову переформатована, що дозволило ПЕВК 6 лютого 1997 р. відправити у відставку В. Кисельова і президію парламенту. Після призначення А. Гриценка головою Верховної Ради АРК протистояння між «Антикримінальною коаліцією» (фракції «Союз», «Республіка», «Росія») і «Антибандитським блоком» (так депутат М. Бахарев назвав коаліцію фракцій «Творення», «Єдність», «Курултай») продовжилося [67]. Впродовж лютого–березня 1997 р. представники «Антикримінальної коаліції» блокували роботу парламенту (відмова від реєстрації на засіданнях, блокування трибуни) через порушення законодавства під час виборів Президії Верховної Ради АРК [68]. У середині березня провладна більшість у Верховній Раді АРК (фракція «Творення») спробувала позбавити мандатів низку депутатів від «Антикримінальної коаліції». У відповідь останні оголосили голодування [69]. Незважаючи на низку звернень до центральної влади з проханнями і вимогами втрутитися в ситуацію, офіційний Київ не вживав активних заходів [70].

Українські журналісти вбачали у парламентському протистоянні гру більш потужних, ніж кримські депутати, гравців. В. Притула писав: «Частина місцевих спостерігачів розцінюють черговий конфлікт на кримському політичному «Олімпі» як протистояння проросійських і продержавних сил. Частина більш інформованих про те, що деякі депутати з парламентської більшості близькі до «сейлемівського» угруповання, а окремі депутати з «антикримінальної коаліції» «дружать» з членами «башмаківської сім'ї», вважає, що в черговому зіткненні зійшлися два найпотужніших в Криму клани» [70].

Упродовж майже всього періоду спікерства А. Гриценка ПЕВК залишалася значною політичною силою. Станом на січень 1998 р. вона контролювала 40 депутатів у Верховній Раді АРК, у союзі з нею була фракція «Курултай» (14 мандатів) [34]. Позиціонування партії і характер прийнятих рішень дозволив британському політологу-україністу Т. Кузьо кваліфікувати її у згаданий період як «партію влади», що мала аналогічне значення як інші «партії влади» – НДП (з 1998 р.) і ПАРТІЯ РЕГІОНІВ (з 2006 р.) [71, р. 140–141].

Партія намагалася пройти і у всеукраїнську політику. У парламентських виборах 1998 р. ПЕВК брала участь спільно з Демократичною партією України (ДемПУ), створивши Виборчий блок партій «Блок Демократичних партій – НЕП (народовладдя, економіка, порядок)». Від ПЕВК до виборчого списку було включено 30 осіб, у т. ч. спікер кримського парламенту А. Гриценко [72; 73]. Втім, забігаючи наперед, варто зауважити, що «Блок Демократичних партій – НЕП (народовладдя, економіка, порядок)» програв вибори, набравши лише 1,22% голосів [74].

ПЕВК домінувала у кримському політикумі з часу створення до її значного послаблення у 1998 р., що відбулося одночасно зі знищенням ОЗУ «Сейлем». Центральна влада в Києві, вочевидь, тривалий час готувала ґрунт для боротьби з мафією. У жовтні 1997 р. начальником ГУ МВС України в Криму – заступником міністра внутрішніх справ України було призначено Г. Москаля. Складна криміногенна ситуація у Криму, постійні вуличні перестрілки, деморалізація міліції і її співпраця зі злочинним світом настільки на його приголомшили, що у одному з інтерв'ю він заявив: «Було таке враження, що потрапив в італійське Палермо часів мафіозних воєн» [75]. Г. Москаль відзначив і розмах та організованість кримського криміналу: «Коли я прийшов, якраз завершився процес «відстрілу» дрібних конкурентів... Бандитів налічувалося тисячі, і кожен з них чітко знав, чим йому займатися... Вільного бізнесу не було зовсім.... Так, у Криму була мафія. Не те що в Закарпатті: тупнув ногою – і всі розбіглися!» [75].

Не можна оминати увагою і резюме Г. Москаля про кримську організовану злочинність: «Те, що показують про Сицилію ..., це дуже дрібно порівняно з Кримом... *Тут державної влади не було* (виділено нами – М. Г.)» [10, с. 120]. Думку Г. Москаля можна підтвердити результатами соціологічного опитування на тему «Кому належить реальна влада в Криму?», проведеного Кримським центром гуманітарних досліджень у жовтні 1997 р. Відповідаючи на це питання, 17% опитаних «віддали владу» Президенту України, 13% – міліції, 9% – місцевим радам, 7% – уряду автономії, 4% – її парламенту. Ще 7% розподілилися між представником Президента в Криму, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Зате 61% опитаних визнав, що влада на півострові належить мафії [9].

У 1997 р. міць кримських кримінальних груп сягнула піку. Згідно з даними міліцейської статистики станом на кінець 1997 р. на півострові діяло «13 основних організованих злочинних формувань, 60 ОЗУ і 28 бригад» загальною чисельністю близько 1800 осіб (бойовики, представники комерційних структур, фінансові спонсори, лідери тіньового бізнесу) [10, с. 120].

До кінця 1997 р. практично весь приватний бізнес і велика частина державного сектору економіки були поділені між «Башмаками» і «Сейлемом»: ринки, торгівля, ремонт автомобілів, виробництво спиртних напоїв, вилов риби, транспорт і, звичайно, наркоторгівля і проституція [76]. Були поділені і регіони Криму. «Башмаки» контролювали Керч і Феодосію, а центр і ПБК – «Сейлем» [35]. Позиції останніх були міцнішими і надійно захищалися завдяки активному впровадженню у владу «підшефної» ПЕВК. «Сейлем», здійснивши низку заходів, фактично взяв під свій контроль Ялту з її досить добре розвиненою туристичною інфраструктурою – під тиском криміналу залишив свою посаду міський голова М. Діскін, місце якого посів секретар міської ради, член ПЕВК О. Калюсь [76].

Проте на перешкоді безроздільному пануванню «Сейлема» у Ялті та значній частині Криму став офіційний Київ, який вирішив взяти ситуацію під контроль. На початку 1998 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про забезпечення керівництва місцевими органами влади в м. Ялті та нормалізацію життєдіяльності міста», внаслідок чого було усунуто з посади в.о. міського голови О. Калюся, на місце якого призначено В. Марченка [36, с. 136]. Наступним кроком центральної влади стала тотальна перевірка міста спеціальною комісією під керівництвом тодішнього віце-прем'єра М. Белобородова, яка дійшла висновку, що «складна соціально-економічна ситуація в Ялті пов'язана з діяльністю кримінальних структур» і некваліфікованою міською владою [76]. Внаслідок роботи комісії було заарештовано колишнього мера Ялти М. Діскіна та порушено низку кримінальних справ проти місцевих високопосадовців, у т.ч. в.о. мера і секретаря міської ради О. Калюся, заступника голови міськвиконкому В. Шевчука та ін. Також проведено зачистку місцевої міліції – у відставку були відправлені начальник міліції Ялти М. Герман і 4 його заступники [76].

Ситуація загострилася до межі після вбивства віце прем'єр-міністра АРК О. Сафонцева 5 лютого 1998 р. Це стало приводом до повномасштабних дій міліції. Як заявляв Г. Москаль, станом на 12 лютого 1998 р. в оперативній розробці перебувало 11 ОЗУ, затримано 21 особу керівників і членів ОЗУ, лише у Сімферополі було заарештовано 571 злочинця [10, с. 126, 77]. Під час оперативно-профілактичних заходів було розкрито 2180 злочинів, затримано 1059 злочинців, заарештовано 9 лідерів і активних членів організованих злочинних угруповань, порушено 38 кримінальних справ щодо ОЗУ, за якими проходило близько 100 осіб. Також було порушено 12 кримінальних справ щодо комерційних спонсорів і керівників організацій та підприємств, які контролювалися організованими злочинними формуваннями на території Великої Ялти [76; 77].

Завдання міліції з ліквідації ОЗУ значно полегшило внесення змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» від 13 січня 1998 р. [78], який позбавив їх недоторканності. Варто зауважити, що тотальне входження кримінальних елементів у владу було пов'язане насамперед із можливістю отримання імунітету від карного переслідування, який давала депутатська недоторканність. А. Присяжнюк характеризував ситуацію так: «До зняття в 1998 р. ... недоторканності з депутатів місцевих рад ватажки банд і злочинних угруповань майже поголовно йшли в депутати. ...він очолює банду, а в міськраді є головою комітету по боротьбі зі злочинністю, викликає керівників міліції, щоб ті перед ним звітували.... Бувало доводилося повністю розпускати райвідділи міліції, співробітники яких служили шахраям і бандитам» [79].

Зняття депутатської недоторканності розв'язало руки кримській міліції, яка затримала за підозрою в різних злочинах депутата Ялтинської міської ради від ПЕВК О. Коваленка (відомого також як «Коваль» – «смотрящий» від «Сейлема» по Ялті). За незаконне зберігання зброї був заарештований член ПЕВК, депутат Сімферопольської міської ради, голова Сімферопольського Союзу підприємців С. Воронков. У розшук було подано депутата Сімферопольської міської ради С. Крюкова, у квартирі якого під час обшуку було виявлено велику кількість

зброї і радіостанції, налаштовані на міліцейську хвилю. С. Крюков був головою Федерації дзюдо Криму, заступником С. Воронкова в Союзі підприємців і одним з керівників «Сейлема» [76]. Безпосередньо йому підпорядковувалося відгалуження «Сейлема» – ОЗУ «Слони», лідери якого О. Шкуренко, О. Самойлов, В. Стюпкін і К. Сисін були депутатами Бахчисарайської міської ради до 1998 р. (на початку 2000 р. О. Шкуренко був заарештований, інші – втекли з України) [10, с. 179–180]. Також було знято з реєстрації низку кандидатів у депутати Сімферопольської міської ради, яких підозрювали у зв'язках із «Сейлемом» і «Башмаками» [76].

Наступні кроки правоохоронних органів були спрямовані на підрич економічних основ організованих злочинних угруповань. Виявилось це у порушенні кримінальних справ проти низки комерційних банків, які мали зв'язки із організованою злочинністю: «Ялта-банк», «Кримкредит», «Крим-Юрт» (колишній «Імдат-банк») і «Інтерконтбанк». Серед засновників останнього – В. Шейвов, С. Воронков, С. Крюков, а також заступник міністра економіки АРК А. Васюта [76; 80; 81].

Невдовзі кримінальне переслідування розпочалося і стосовно лідерів ПЕВК. У березні 1998 р. Центр громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму повідомив, що посадові особи СП «Свенас», АТ «Селена» і ПП «Гард» (усіма цими фірмами володів В. Шейвов) «в період з 1990 по 1997 рік... за співучасті посадових осіб виконавчого комітету Залізничної ради Сімферополя... і представництва Фонду майна АРК в Сімферополі шляхом обману та зловживання довірою привласнили 20 об'єктів державного ресторанного комплексу «Селена», куди входили ресторани «Селена», «Кечкемет», «Ані», кафе «Космос» та ін., без фактичної оцінки вартості державного майна» [47]. Згодом стало відомо і про те, що В. Шейвову належить велика кількість будівель у Сімферополі, які були нібито передані йому в безоплатне користування. Збитки, завдані державі В. Шейвовим і підконтрольними йому комерційними структурами, оцінювалися у 3,5 млн грн. Прокуратура порушила кримінальну справу за фактом «розкрадання державного майна в особливо великих розмірах», але за кілька днів до арешту В. Шейвов виїхав з

України у Вірменію [47]. Невдовзі слідом за ним вирушив і інший значний діяч ПЕВК – А. Данелян [31; 82]*.

Серед лідерів «Сейлема» значного покарання зазнав лише С. Воронков (спочатку суд засудив його до двох років позбавлення волі за незаконне зберігання зброї, а згодом до 7 років за вимагання), усім іншим вдалося виїхати з України [83].

«Башмаки», порівняно із «Сейлемом», були представлені у кримському політикумі значно слабше. Це пов'язано із тим, що вони позиціонували себе більше як «силове» угруповання; до того ж їх легалізації постійно заважав «Сейлем». Газета «Первая Крымская» писала, що «Башмаки» у 1994–1995 рр. за прикладом Є. Поданєва і «Сейлема» збиралися заснувати «свою» партію [13]. Також була інформація про те, що нібито В. Башмаков позичив Є. Поданєву велику суму грошей для потреб ЛХПК, очевидно сподіваючись і на політичні дивіденди. Як уже вище зазначалося, симпатії «Башмаків» у 1994–1995 рр. були на боці Республіканської партії Криму та її лідера Ю. Мешкова [13].

Визначити характер впливу «Башмаків» на політичну ситуацію в Криму надзвичайно важко з огляду на практично повну відсутність надійних джерел, які проливають світло на це питання. Деякі ресурси в Інтернеті стверджують, що ОЗУ «Башмаки» і, відповідно, лояльні до них політичні сили є проектами спецслужб [84–86]. Утім, ці твердження суперечливі, оскільки

* Через деякий час колишні лідери ПЕВК з'явилися на своїй історичній батьківщині – у Вірменії. А. Данелян змінив прізвище на А. Даніелян, деякий час працював директором Єреванського кабельного заводу, а з червня 1999 р. по вересень 2007 р. очолював уряд Нагірного Карабаху (НКАР). Через високу толерантність до різного роду незаконних схем був навіть названий газетою «Собеседник Армениии» «автором системної корупції у Нагірному Карабасі». В. Шейвов у Вірменії взяв прізвище батька і став В. Гаспаряном. Він відкрив у Шуші чайну фабрику, продукцію якої продавав армії НКАР та експортував у Туркменію під торговою маркою «Туркменбаші», був одним із учасників афери «Арменікум» (альтернативне лікування СНІДу, яке згодом провідні світові вчені визнали неефективним і навіть шкідливим). Політична діяльність В. Шейвова-Гаспаряна у Вірменії зводилась до участі у протистоянні між прем'єр-міністром НКАР А. Даніеляном і міністром оборони С. Бабабяном. (Мартиросян Г. Анушаван Даніелян как автор системной коррупции в Карабахе, или Лучший способ защиты – нападение? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sobesednik.gdesigngroup.org/ru/social/1577-2011-12-02-13-02-21>)

одні автори вказують на співпрацю з українськими спецслужбами, інші – з російськими. До того ж будь-яких документальних підтверджень цього факту або авторитетних заяв з цього приводу нами виявлено не було.

Інтереси «Башмаків» у Верховній Раді АРК відстоювали окремі депутати фракції «Республіка», кістяк якої у різні часи становили представники «Народної партії Криму»*, «Кримської партії»** і Партія «Союз»*** [70; 87–88]. Партію «Союз» очолював і фінансував Л. Миримський – один з найвпливовіших людей у Криму, глава корпорації «Імперія», власник двох телеканалів, двох радіокомпаній і декількох газет. В. Лебедєв писав, що «Члени злочинного угруповання “Башмаки” ставилися до нього з повагою і підприємці під його протекцією зверталися до нього як до свого лідера» [35].

Таким чином, активні дії правоохоронних органів призвели до дезорганізації і фактичної ліквідації і ПЕВК, і ОЗУ «Сейлем». На думку експертів, саме з 1998 р. ОЗУ не мають значного впливу (за окремими винятками) на політичний процес у Криму [89, с. 61]. Втім, «Дзеркало тижня» зазначало, що «насправді розгром більше був схожий на розгін – багато перших осіб найбільших угруповань покинули півострів, а в останні роки повернулися на Батьківщину, в бізнес, і навіть рушили в політику. Зачистка взагалі не торкнулася верхівки ОЗУ «Башмаки». З чого випливає, що таке завдання не стояло, вірніше, не було поставлене» [90]. Як стверджував Л. Пілунський, «Башмаки», «свого часу врятовані від знищення «оточенням» Кучми (Франчук), інтегрувалися у владу, залишки розгромленого «Сейлема» з ними зрослися і всі легалізувалися, розділивши сфери впливу» [43].

Тим не менше міліцейська зачистка кінця 1990-х рр. завдала удару й по «Башмаках», хоч, порівняно зі «Сейлемом», цей удар був не такий руйнівний. Лідери ОЗУ, так звані «молдавани», – О. Данильченко, М. Кожухар, Ю. Єриняк, були змушені втекти з Криму [83]. На початку 2000-х рр. гілка «Башмаків» на чолі з Ю. Єриняком («Юра Молдаван») осіла в Києві, де займалася

* Функціонувала з 29 листопада 1993 р. по 25 лютого 1995 р.

** Функціонувала з 22 квітня 1996 р. по 16 квітня 1997 р.

*** Створена 10 вересня 1997 р.

бізнесом (рибний промисел, торгівля нафтопродуктами) і злочинною діяльністю (вимагання, викрадення людей, замовні вбивства), але проникнути у політику не намагалася [91].

Заходи міліції, спрямовані на недопущення кримінальних елементів у органи влади, хоч і були ефективними, але не змогли повністю припинити цей процес. 27 січня 1999 р. Г. Москаль заявив, що у парламенті Криму є 4 депутати, які мають зв'язок з кримінальним світом [10, с. 138]. Дещо згодом цю цифру збільшив міністр внутрішніх справ України Ю. Кравченко, який стверджував, що у 1998–2002 рр. 16 зі 100 депутатів Верховної Ради АРК мали зв'язки з організованою злочинністю [71, р. 166]. На місцевому рівні криміналітет чи не найбільше був представлений у Керчі. У 2000 р., в ході міліцейської зачистки, організованої Г. Москалем, у розшук було подано 9 депутатів Керченської міської ради (у т. ч. С. Галицький – один з найбільших кримінальних авторитетів Східного Криму; убитий 3 червня 2002 р.) [91]. За іншими даними під час оперативно-слідчих дій від політичної діяльності у Керченській міськраді відсторонено 11 депутатів [10, с. 190].

На початку січня 2000 р. з'явилося повідомлення Центру громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму про те, що Головним управлінням та прокуратурою Криму задокументовані раніше невідомі факти злочинної діяльності «Башмаків». Членів ОЗУ звинувачували у здирництві, вбивствах та інших злочинах. Заарештовано 12 лідерів і членів угруповання, у тому числі – депутата Верховної Ради АРК, президента сімферопольського футбольного клубу «Таврія» Р. Аронова («Рома»), офіс якого, за даними міліції, був перетворений на штаб-квартиру ОЗУ. У розшук були подані віцепрезидент клубу О. Данильченко та колишній президент «Таврії» В. Карасьов [93]. Самого Р. Аронова через три доби відпустили під підписку про невиїзд, пред'явивши звинувачення в здирництві в особливо великих розмірах. Р. Аронов був обраний депутатом від Партії «Союз», входив в підконтрольну їй фракцію «Республіка». Фракція підтримала Л. Грача під час обрання спікером, отримавши, натомість, місце першого заступника для Б. Дейча, інші пости [94].

У заяві Центру громадських зв'язків ГУ МВС України в Криму, датованій 20 січня 2000 р., повідомлялося: «Головне управління МВС України в Криму продовжує активну роботу з очищення

кримського парламенту від кримінальних елементів. Незважаючи на заходи, що вживаються з недопущення до Верховної Ради АРК і органів місцевого самоврядування осіб з числа членів організованих злочинних угруповань, окремим їх представникам вдалося різними шляхами потрапити до кримського парламенту... ГУ МВС України в Криму попереджало депутатів Котляревського, Шаманіна, Тутерова, Аронова, Дичука, Шацьких, що з їхнім минулим їм місце не в сесійному залі, а на лаві підсудних» [95].

За даними правоохоронних органів перераховані вище депутати співпрацювали або були членами ОЗУ «Башмаки». Так, за інформацією «Української правди» через комерційні структури братів Володимира і Анатолія Тутерових «відмивалися» гроші ОЗУ «Башмаки» і «Слони» [95]. О. Шацьких (член Президії Верховної Ради АРК) і В. Дичук раніше також займалися кримінальною діяльністю у селищі Радянське та в місті Щелкіно; В. Дичук був тричі судимим [95]. В. Шаманін – великий кримський бізнесмен, власник СП «Товариство Німеччина–Крим», депутат Верховної Ради АРК від КПУ у червні 1999 р. був звинувачений у вимаганні і виїхав за кордон. В Криму залишилася його дружина, Н. Шаманіна, яка отримала від свого чоловіка доручення продати бізнес. У листопаді 1999 р її було вбито [96]. При цьому, за словами адвоката Шаманіних Т. Ніколаєвої, СП «Товариство Німеччина–Крим» перебувало в управлінні родича Л. Грача К. Попова [97].

Усі інші депутати, перераховані у заяві ГУ МВС України в Криму, належали до фракції Політичної партії «Грудова Україна» у Верховній Раді АРК. Саме з допомогою депутатів цієї фракції Л. Грачу вдалося відправити у відставку уряд С. Куніцина в обмін на сприяння у приватизації підприємств санаторно-курортного комплексу на ПБК [95, 98, 99]. Прийняття парламентом цих рішень супроводжувалося бійками в залі пленарних засідань, під час яких кілька депутатів – прихильників прем'єра – отримали легкі травми від невідомих. Координатор парламентської більшості В. Кисельов звинуватив спікера Л. Грача в тому, що ці невідомі потрапили у сесійну залу з його відома, і заявив, що «на сесії було чітко продемонстровано зв'язок Л. Грача з кримінальними елементами, з бойовиками й уцілілими залишками банди “Башмаків”» [98, 99].

Щодо М. Котляревського (відомий у кримінальних колах під прізвиськом «Коля-котлета» або «Коля-вбивця») неодноразово порушувалися кримінальні справи за фактами вимагання, розбою, нанесення тілесних ушкоджень. У 1999 р. було виявлено 32 епізоди злочинної діяльності очолюваної ним групи, в тому числі особисто М. Котляревського звинувачено в організації і керівництві 27 епізодами [100]. У вересні 2000 р. Верховний Суд АРК засудив осіб, що входили до «ОЗУ Котляревського», на терміни від 3 до 8 років. Однак самого М. Котляревського було визнано винним лише у хуліганстві і засуджено до 2 років позбавлення волі з відстрочкою виконання на 2 роки і сплатою штрафу в сумі 500 гривень. Утім, і від відбуття цього покарання він був звільнений відповідно до Закону України «Про амністію» [100]. У квітні 2002 р., М. Котляревський звернувся до суду з позовом про стягнення на його користь з Державного бюджету України 5 млн грн за моральну шкоду через нібито незаконне затримання і перебування під вартою у кримінальній справі. Суд частково задовольнив вимоги позивача, і йому було виплачено 900 тис. грн. Правда, на початку травня 2006 р. Верховний Суд України скасував згадане судове рішення і зобов'язав М. Котляревського повернути отримані гроші державі [101–102].

«Цікавою» є політична кар'єра М. Котляревського: він був депутатом Євпаторійської міської ради у 1996–1998 рр. та 2006–2009 рр. і депутатом Верховної Ради АРК III, IV, V скликань. З 2010 р. – радник міністра транспорту України. З 2015 р. – депутат Євпаторійської міської ради від Кримського регіонального відділення Політичної партії «Справедливая Россия», член комісії з питань нормотворчої діяльності [103–106].

Підсумовуючи аналіз боротьби правоохоронних органів проти організованої злочинності наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. слід зазначити, що з нею фактично було покінчено у часи перебування Г. Москаля на посаді начальника ГУ МВС в АРК (1997–2000). Значних успіхів досягла міліція і у викритті зв'язків представників органів влади і місцевого самоуправління з ОЗУ і притягненні їх до відповідальності. Зокрема, були заарештовані Є. Супрунюк (Голова і депутат Верховної Ради АРК); Ю. Подкопаєв (міністр освіти АРК, депутат Верховної Ради АРК), В. Ніколаєв (міністр курортів і туризму АРК, депутат Вер-

ховної Ради АРК); А. Васюта (заступник міністра економіки АРК); В. Шпількін (голова бюджетної комісії, депутат Верховної Ради АРК) [10, с. 173]; подано у розшук мера Феодосії В. Шайдерова [10, с. 176]. Про відсутність організованої злочинності у Криму у 2000–2004 рр. неодноразово заявляли Г. Москаль, голова кримського УБОЗу В. Борисенко [107] та перший заступник начальника ГУ МВС України в АРК М. Пихтін [108].

Однак організована злочинність у Криму не зникла, хоч, звісно, кардинально зменшилися її масштаби. Колишні кримінальні авторитети легалізували свої капітали і змінили основи бізнесу. Зазнала змін і форма боротьби з криміналітетом, яка із «чисто карної» переросла у «тіньову економічну» [10, с. 208]. На кримінальне середовище у Криму все більше почали впливати «донецькі» клани, які на початку 2000-х рр. вже були тісно переплетені із політикою у загально-українському масштабі.

Новий виток боротьби проти організованої злочинності у Криму розпочався після «помаранчевої революції» і пов'язувався, у першу чергу, з іменами Ю. Луценка (міністр внутрішніх справ України у лютому 2005 р. – грудні 2006 р., грудні 2007 р. – січні 2010 р.) і Г. Москаля (заступник міністра внутрішніх справ України – начальник ГУМВС в АРК у лютому – листопаді 2005 р., постійний представник Президента України в АРК у квітні 2006 р. – січні 2007 р.). Г. Москаль неодноразово заявляв, що після його переведення у 2000 р. з Криму до Дніпропетровська на півострові значно сповільнилася боротьба правоохоронних органів проти ОЗУ, зокрема, почали зникати документи слідчих справ і речові докази уже розслідуваних раніше злочинів, що дозволило частині кримінальних елементів уникнути покарання і продовжити свою злочинну діяльність [10, с. 221]. Одним із перших заходів тандему Луценко–Москаль було створення і направлення у Крим спеціальної слідчої групи МВС України, яка відновила розслідування злочинів, учинених у середині 1990-х рр.

Активізація боротьби проти криміналу як і у 1998 р. збігалася із виборами до Верховної Ради АРК і місцевих рад. Тут варто згадати, що 8 вересня 2005 р. Верховна Рада України ухвалила закон, норми якого передбачали фактичну недоторканність депутатів місцевих рад [109], чим зробила ці виборні посади надзвичайно

привабливими для представників криміналу. В одному із інтерв'ю Г. Москаль, аналізуючи кадровий склад місцевих органів влади, заявив, що він «просто вражений, що в Криму біля керма стоять ті самі вихідці з ПЕВК» [10, с. 251].

17 лютого 2006 р. на прес-конференції в ГУ МВС України в Криму Ю. Луценко заявив, що у виборах до Верховної Ради АРК беруть участь 45 осіб, «які мали конфлікт із законом, засуджені або амністовані за вчинені злочини, які відсиділи і чиї судимості формально погашені» [110]. За свідченням тогочасного міністра внутрішніх справ кількісно політики, «які мали конфлікт із законом», розподілилися у партійних списках таким чином: Виборчий блок політичних партій «ЗА СОЮЗ» – 12 осіб, Блок «За Януковича» – 10 осіб, Народний блок Литвина і «Блок Юлії Тимошенко» – по 7 осіб, Блок «НАША УКРАЇНА» і «Опозиційний блок НЕ ТАК!» – по 2 особи; «Блок Куніцина» – 6 осіб [110–111]. У прямому ефірі Чорноморської телерадіокомпанії, як приклад, Ю. Луценко навів той факт, що до списку Блоку «За Януковича!» включено лідера злочинного угруповання «Сейлем» О. Мельника, який, за словами міністра, був засуджений у 2000 р. за ст. 198 ч. 1 (придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом) Кримінального кодексу України до 1,5 років ув'язнення [112]. Варто зазначити, що Ю. Луценко тоді не назвав ім'я іншої, більш знакової фігури – колишнього лідера «Сейлема» С. Воронкова, який у 2005 р. вийшов з в'язниці і на майбутніх виборах був занесений до списку Блоку Юлії Тимошенко [113]. Ю. Луценко іронічно зауважував, що «всі ці особи мають шанс стати депутатами. Я собі не уявляю ситуацію, коли під прапорами різних політичних сил в Автономній Республіці Крим, в її парламенті може бути створений “об'єднаний блок СІЗО”» [110]. Інформаційно-аналітична газета «Первая Крымская», єдина серед кримських ЗМІ, опублікувала перелік цих кандидатів у депутати Верховної Ради АРК, вказавши їхню партійну належність, коли і за якою статтею Кримінального кодексу України було відкрито кримінальну справу та накладені санкції [110]. За дивним збігом обставин невдовзі після цієї публікації у ніч на 1 березня 2006 р. невідомі облили бензином і підпалили гараж головного редактора «Первой Крымской» Л. Буджурової [114–115].

Трохи згодом, 28 лютого 2006 р., під час наради глави Секретаріату Президента О. Рибачука із силовиками автономії прокурор Криму В. Шемчук заявив, що «криміналітет активно рветься до влади» і що «на 100 місць у Кримському парламенті претендує 121 особа з кримінальним минулим [116]. (Сам О. Рибачук вказував на 116 осіб [117]). Начальник кримської міліції В. Хоменко повідомив, що правоохоронці вже перевірили 13542 кандидати в депутати до місцевих рад і виявили серед них 577 осіб, що мали конфлікт із законом [118]. Зокрема, у міську раду Сак балотувалося 53 такі особи, Феодосії – 35 і Кіровського – 42 [118]. В. Шемчук вважав, що причиною масового походу криміналітету у владу стало відновлення депутатської недоторканності і те, що «частина кандидатів домагається депутатства не для роботи на благо народу, а для захисту своїх бізнес-інтересів, їх лобювання, доступу до бюджетних грошей і до розпорядження землею» [118].

Варто зазначити, що серед кандидатів у депутати Верховної Ради України показник осіб із кримінальним минулим був значно нижчим, ніж у Криму. Так, МВС України установило, що серед занесених до партійних списків 11 осіб перебували у розшуку, щодо 37 осіб були порушені кримінальні справи, по яких рішення ще не прийняті, щодо 41 особи справи спрямовані в суд, 10 – мали судимості. Розподіл кандидатів у депутати Верховної Ради України, які мали проблеми із законом, був таким: «Опозиційний блок НЕ ТАК!» – 11 осіб, Блок Юлії Тимошенко – 8 осіб, Народний блок Литвина – 6 осіб, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 5 осіб [119].

Перед виборами 2006 р. до парламенту Криму низка ЗМІ вказувала на можливий кримінальний перерозподіл між В. Януковичем та Ю. Тимошенко по лінії контролю за ОЗУ «Сейлем», оскільки від Блоку «За Януковича» балотувався О. Мельник (якого міліція і ЗМІ асоціювали із лідерством у цій злочинній групі), тоді як від Блоку Юлії Тимошенко кандидатом у депутати Верховної Ради АРК був колишній лідер «Сейлема» С. Воронков [112–113, 120–121].

Згадані вище заяви Ю. Луценка та інших високопосадовців принесли відчутні результати, але все ж таки частина осіб із кримінальним минулим потрапила у Верховну Раду АРК та місцеві ради різних рівнів. Кримські політики по різному оцінили появу кримінальних елементів у органах влади. Секретар Кримського

республіканського комітету Комуністичної партії України Л. Грач заявив, що інтереси «угруповання з Донецька» в Криму збіглися з інтересами «місцевих», унаслідок чого відбулася «кримінальна революція» [122]. Протилежною була реакція спікера Верховної Ради АРК А. Гриценка (українські політики і ЗМІ пов'язували його із ПЕВК і «Сейлемом») [10, с. 270; 123], який просив журналістів припинити ставити питання про кримінальне минуле деяких новообраних депутатів і жартома запропонував «побудувати двопалатний парламент: раніше судимих і несудимих, щоб цю тему зняти раз і назавжди» [124].

З початку літа 2006 р. у Криму працювала спеціальна слідча комісія МВС і Генеральної Прокуратури України (базувалася в Одесі), яка мала дати правову оцінку злочинній діяльності «Башмаків» у Криму, Запоріжжі, Києві, Харкові, Херсоні з 1991 по 2005 рр.

Як заявляв заступник міністра внутрішніх справ України В. Євдокімов, станом на середину серпня 2006 р. на рахунку ОЗУ «Башмаки» «було близько 50 вбивств і 8 викрадень людей» [16], причому «їм сприяли близько 10 співробітників міліції різних посадових категорій» [16]. На той час було відомо, що до ОЗУ входило 20 активних учасників, 15 з яких заарештовано і 5 перебували в розшуку (народний депутат Верховної Ради АРК від «Блоку Куніцина», комерційний директор футбольного клубу «Таврія» (Сімферополь) Р. Аронов, президент Федерації боксу Криму О. Данильченко, президент Федерації вільної боротьби Криму М. Кожухар, а також Г. Мельник і А. Рак) [125]. Через місяць у Севастополі було затримано четверо підозрюваних у причетності до угруповання «Башмаки»: А. Жіжерун (директор бази відпочинку «Смарагд», колишній міліціонер, судимий за зберігання зброї), М. Плиз (чемпіон Європи з дзюдо, один з керівників севастопольського ЦУМу), І. Чесноков («Чічя» – один з керівників філії «Башмаків» у Севастополі) та Є. Корольов (колишній бізнесмен). Їм інкримінували організацію серії замовних вбивств, замахів і вибухів, скоєних у 1990-х рр. [126–127].

У грудні 2006 р. МВС України рапортувало про взяття під свій контроль 72 організованих злочинних угруповання і ліквідацію ОЗУ «Башмаки» [128]. Втім, відставка Ю. Луценка з посади міністра дещо загальмувала справу, яка відновилася тільки після

його чергового призначення у грудні 2007 р. Пріоритетним завданням міліції знову було оголошено боротьбу з організованою злочинністю; актуалізувалася інформація про розшук лідерів «Башмаків» [129]. 17 березня 2008 р. під час перебування у Сімферополі Ю. Луценко заявив, що остаточна зачистка Криму від членів ОЗУ «Сейлем» і «Башмаки» буде завершена до кінця 2008 р. МВС України планувало посадити на лаву підсудних як мінімум 50 злочинців [130–132]. Наприкінці лютого 2008 р. прокуратура закінчила розслідування кримінальної справи за обвинуваченням членів організованого злочинного угруповання «Башмаки» у скоєнні 20 умисних вбивств на території Криму і в Одеській області [133].

У середні січня 2009 р. Головне управління з розслідування особливо важливих справ Генеральної Прокуратури України закінчило провадження у кримінальній справі за обвинуваченням 17 членів ОЗУ «Башмаки» в скоєнні в 1990-ті роки на території Криму і Херсонської області 13 умисних убивств та інших тяжких і особливо тяжких злочинів (замахи на вбивство з використанням вогнепальної та холодної зброї, вибухівки, заподіяння тілесних ушкоджень). Справу «Башмаків» було передано на розгляд Апеляційного суду АРК. При цьому начальник ГУ МВС в АРК Г. Москаль звернувся до Верховного Суду України з проханням про зміну підсудності цієї кримінальної справи та направлення її для розгляду в будь-який інший Апеляційний суд за межами Криму (справа розглядалася в Апеляційному суді Одеської області) [126; 134–135].

18 жовтня 2011 р. Апеляційний суд Одеської області завершив більш ніж дворічний судовий розгляд і виніс вирок у кримінальній справі стосовно 22 членів ОЗУ «Башмаки», що діяло на території Криму та інших регіонів України з середини 1990-х рр. до 2006 р. Згідно з рішенням суду двоє підсудних засуджені до довічного ув'язнення, шестеро – до 13–15-річних термінів позбавлення волі, ще 14 членів банди отримали менші тюремні строки [136–137].

У травні 2013 р. Центральний районний суд Сімферополя виніс вирок ще семи членам ОЗУ «Башмаки» [138–139]. Прокуратурою повністю доведено вину підсудних у вчиненні на території Криму в 1993–1999 рр. низки особливо тяжких злочинів, у

тому числі восьми умисних вбивств і чотирьох замахів на життя людей [139]. Підсудні засуджені до позбавлення волі на термін від 10 до 15 років з конфіскацією майна [138–139].

Однією із найбільших політичних фігур, причетних до діяльності «Башмаків», яку правоохоронним органам вдалося притягнути до відповідальності, був Р. Аронов – депутат Сімферопольської міської ради (1995–1998) та депутат Верховної Ради АРК III (1998–2002), IV (2002–2006) і V (2006–2009) скликань. Його дружина – Т. Аронова – у 2005 р. очолювала Міністерство культури і мистецтв АРК [140].

30 серпня 2006 р. Національне центральне бюро Інтерполу в Україні оголосило Р. Аронова в міжнародний розшук за підозрою в організації і здійсненні вбивств на території Криму та участі в ОЗУ «Башмаки». За інформацією МВС він входив у п'ятірку лідерів угруповання [141]. Восени 2006 р. стало відомо, що Р. Аронов крім українського громадянства, має ще громадянство держави Ізраїль [142]. Оскільки це суперечило українському законодавству, Ю. Луценко і Г. Москаль звернулися з поданням до Верховної Ради АРК про дострокове припинення його депутатських повноважень [143].

Р. Аронов був затриманий 2 березня 2008 р. в аеропорту «Бориспіль», звідки він збирався летіти в Крим на святкування ювілею ФК «Таврія» [144–145]. Він підозрювався в організації вбивств на замовлення, вчинених ОЗУ «Башмаки», наявності подвійного громадянства й участі в ДТП [146]. За даними правоохоронних органів у злочинному угрупованні Р. Аронов був куратором економічного блоку [147]. У серпні 2009 р. його позбавлено депутатського мандата і засуджено до 4 років позбавлення волі за вчинення наїзду зі смертельним результатом на пішохода у вересні 2002 р. [145]. За свідченням Г. Москаля, головний речовий доказ – пошкоджений автомобіль Р. Аронова – був схований у гаражі ГУ МВС України у Криму [148]. У січні 2011 р. у Сімферополі розпочався розгляд нової кримінальної справи проти Р. Аронова: йому інкримінувалися участь в ОЗУ «Башмаки» та організації двох вбивств, скоєних з особливою жорстокістю [149–150]. Втім, наприкінці року суд виніс Р. Аронову виправдувальний вирок, і його було звільнено з-під варти [150]. Г. Москаль пов'язав рішення суду

з призначенням головою Ради Міністрів АРК А. Могильова, вказавши на його зв'язок із кримінальним світом [151].

Одночасно тривала боротьба українських правоохоронних органів проти «Сейлема» та інших кримських ОЗУ. Зі слів Ю. Луценка, впродовж 2005–2006 рр. було затримано 24 учасники ОЗУ «Сейлем», які були засуджені до різних термінів ув'язнення [131].

За результатами роботи спеціальної комісії МВС і ГПУ депутату Верховної Ради АРК О. Мельнику, якого Ю. Луценко називав одним з лідерів ОЗУ «Сейлем» на прізвисько «Меля», було висунуто звинувачення в організації вбивства двох комерсантів у 1992–1993 рр. [132]. 29 вересня 2006 р. він був заарештований. Справа була передана до прокуратури, але заступник Генерального Прокурора Р. Кузьмін визнав матеріали слідства недостатніми для пред'явлення звинувачення [152]. 2 жовтня 2006 р. О. Мельника було звільнено під підписку про невиїзд [153] і в той же день він виїхав до Москви «на лікування» [153]. Дії Р. Кузьміна обурили Ю. Луценка і Г. Москаля, які заявили про втручання у цю справу «політичного фактора» [154–156]. Навіть після звільнення О. Мельника Ю. Луценко заявив, що вважає його «людиною, яка має конфлікт із законом» і що «міліція має обґрунтовані підозри щодо причетності пана Мельника до злочинної діяльності організованого злочинного угруповання «Сейлем» у середині 1990-х у Криму» [157].

У відповідь на звинувачення Ю. Луценка в інтерв'ю інтернет-ресурсу «Обозреватель» О. Мельник заявив, що нікого не вбивав, а відкрита проти нього кримінальна справа є політичним замовленням та зведенням особистих рахунків з боку Ю. Луценка та Г. Москаля. Також він заперечив свою причетність до ОЗУ «Сейлем» і поставив під сумнів сам факт його існування, заявивши, що «“Сейлем” міліція придумала для власного піару» [158]. У грудні 2006 р., після відставки Ю. Луценка (причиною, якої на думку деяких ЗМІ, став арешт О. Мельника [157]), він повернувся в Україну і 11 грудня добровільно з'явився в Генеральну Прокуратуру для дачі свідчень [159].

Незважаючи на заяви О. Мельника, кримські і загальноукраїнські газети пов'язували його ім'я з діяльністю організованого криміналу. Зокрема, газета «Дзеркало тижня» писала: «Публічним

партійним куратором Криму є нардеп Антон Пригодський, але «смотрящим» від Ахметова в парламентських кулуарах називають саме О. Мельника. Що пов'язує малопримітного раніше Мельника з всесильним Ахметовим – ніхто сказати не може. Туманні натяки на ділові зв'язки «кримських» з «донецькими» за посередництва «московських» – поки не беруться до уваги. А питання цікаве. Проте Мельник стає правою рукою і тінню спікера Анатолія Гриценка. Кажуть, що без нього не приймається жодне важливе рішення, в тому числі і урядове, не кажучи вже про кадрові, причому на всіх рівнях» [90].

Важливу роль, яку відігравав О. Мельник у кримських і загальноукраїнських політичних розкладах, ілюструє лист народних депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (А. Пригодський, М. Мироненко, А. Синиця, В. Заблоцький, Ю. Ковалевська, Е. Нетецька і П. Бурлаков) заступнику Генерального Прокурора України Р. Кузьміну з проханням замінити арешт на підписку про невиїзд. Мотивували своє прохання депутати тим, що «Мельник є людиною, яка має авторитет і повагу в кримському регіоні, має статус депутата Верховної Ради Криму і до цього випадку жодного разу не залучався до кримінальної або будь-якої іншої відповідальності» [160]. Втім, хвиля захисту О. Мельника вдарила насамперед по самих «регіоналах», оскільки прив'язка кримських депутатів від Блоку «За Януковича» до «Сейлему» виявилася міцнішою, ніж це було в період передвиборчої кампанії [90].

Слід зазначити, Ю. Луценко повідомляв, що тогочасний Прем'єр-міністр України В. Янукович просив його «не чіпати» О. Мельника («Не чіпай Сашу в Криму») [161–162]. А депутат Верховної Ради України В. Кисельов заявляв на початку 2010 р. (після його виключення з ПАРТІЇ РЕГІОНІВ) про те, що О. Мельник вимагав із кримських бізнесменів кошти на фінансування ПАРТІЇ РЕГІОНІВ [163–164]. Крім того, В. Кисельов стверджував, що О. Мельник «фактично... – керівник Криму, одночасно – лідер злочинного угруповання» і що його (В. Кисельова) виключення із ПАРТІЇ РЕГІОНІВ є наслідком того, «що він у Криму повстав проти криміналу» [165].

Ще одним гучним затриманням лідерів «Сейлема» був арешт колишнього депутата Сімферопольської міської ради – С. Крюкова

у березні 2006 р., який перебував у міжнародному розшуку з 1998 р. [166]. Генеральна Прокуратура України санкціонувала арешт С. Крюкова за ст. 222 КК України – носіння, зберігання, придбання і збут зброї [167]. В ході перевірки документів з'ясувалося, що за час відсутності в Україні С. Крюков став громадянином США і змінив ім'я на С. Коллетті [168]. Це стало на перешкоді подальшому розгляду кримінальної справи і невдовзі його відпустили під підписку про невиїзд. На початку вересня 2009 р. ГУ МВС України в Криму винесло постанову про видворення С. Коллетті за межі України і заборону на в'їзд на територію нашої держави на п'ять років [169–170]. Водночас кримська міліція передала компетентним органам США матеріали про порушення стосовно нього кримінальної справи, оголошення в розшук і винесення Прокуратурою АРК санкції на арешт. Згідно із законодавством США приховування С. Крюковим-Коллетті цих даних під час отримання ним громадянства США у 2001 р. тягне за собою кримінальну відповідальність і анулювання громадянства [171].

У 2008 р. у Криму відбулися арешти і менш одіозних політичних фігур, пов'язаних, за даними міліції, із ОЗУ «Сейлем». На початку березня 2008 р. міліція затримала депутата Сакської районної ради АРК від Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» Т. Татарашвілі, якого в міліції вважають активним учасником ОЗУ «Сейлем» [172]. Зі слів тогочасного першого заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Г. Москаля, раніше судимий* Т. Татарашвілі «є правою рукою відомого кримінального авторитета, депутата кримського парламенту Олександра Мельника» [131; 173].

Наприкінці березня 2008 р. міліція заарештувала депутата Залізничної районної ради Сімферополя О. Ісаєва. Зі слів радника міністра внутрішніх справ Г. Москаля, О. Ісаєв, який був обраний до райради за списком Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція», відомий у кримінальних колах під кличкою «Штірліц», є «одним із організаторів» «Сейлема» і підозрюється в бандитизмі та

* На початку 1990-х рр. був засуджений за вимагання і розбійні напади до 8 років позбавлення волі, але у 1993 р. втік з колонії суворого режиму. Після цього йому вдалося отримати новий паспорт. У 2006 р був засуджений умовно за вимагання і взяття заручників.

скоєнні низки інших злочинів [174–176] (був убитий у Сімферопольському СІЗО 16 травня 2009 р. внаслідок «раптової сварки у камері» [177]).

У 2008 р. у кримську політику потрапила ще одна особа, пов'язана із ОЗУ «Сейлем», якій довелося відіграти ключову роль у подіях 2014 р. Ідеться про С. Аксьонова*. За даними низки ЗМІ (у т. ч. авторитетної німецької газети «Der Spiegel») та кількох політиків (А. Сенченко, Ю. Мешков), С. Аксьонов принаймні у 1993–1998 рр. був членом ОЗУ «Греки», а після їх розгрому – ОЗУ «Сейлем» і був відомий під кличкою «Аксьон» і «Гоблін» [178–183]. Наприкінці березня 2014 р. журналісти «Der Spiegel», проаналізувавши 24-сторінкове досьє на С. Аксьонова, яке опинилося у розпорядженні редакції, написали про псевдо прем'єр-міністра Криму: «Він – ідеальна маріонетка, через своє минуле він вразливий для шантажу» [178]. Інтернет-видання «Українська правда» стверджувало, що у його розпорядженні є оперативні документи кримської міліції, які доводять причетність С. Аксьонова до двох вбивств, незаконного обігу зброї та підкупу посадових осіб [184]. Зі слів А. Сенченка, він також причетний ще до двох замовних убивств: керівника управління Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку в АРК В. Тихончука у 2004 р. та голови Фонду майна Криму О. Головізіна у 1997 р. [185]. Інтернет-сайт «Радіо свобода» із посиланням на правозахисну групу «Півострів Крим» навів фрагменти з обвинувального висновку по одній з кримінальних справ, фігурантом якої був С. Аксьонов, де йдеться про його причетність до заподіяння тілесних ушкоджень середньої важкості і вимагання коштів у 1998 р. [186].

* У 1993 р. закінчив Вище політичне військово-будівельне училище. Працював заступником директора кооперативу «Еллада» (1993–1998), ТОВ «Астерікс» (1998–2001) та ТОВ «Ескада». За даними ЗМІ, його сім'я за цей час стала власником 16 компаній у Ялті та Сімферополі, що діяли у різних сферах: будівництво та оренда нерухомості («Панельні системи», «Галс», «Бест і К», «Ескада», «Мальва-Ком», «Моноліт-Плюс», «Стелс-Південь», «Капітал», «Золотий колос Крим», «Архсервісбуд»), аграрний і ресторанный бізнес («Бриг Компані», «Кримтепліця», «Морський прибіг і К»), авторемонтний бізнес, оптова торгівля офісними меблями та ЗМІ (ПП «Кримське Ехо» – однойменні інтернет-портал і паперова газета) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/03/15/7018918/?attempt=1?attempt=2>

С. Аксьонов входив до Спілки підприємців Криму, яку очолював С. Воронков, а також підтримував дружні стосунки з В. Шевйовим. У січні 1996 р. на трасі Сімферополь–Москва «греками» була обстріляна машина з членами ОЗУ «Сейлем», на передньому сидінні якої був С. Аксьонов. У той же день він був доставлений в лікарню ім. М. Семашка з вогнепальними пораненнями [187]. Сам Аксьонов повністю заперечував компрометуючу його інформацію. В інтерв'ю інтернет-виданню «Обозреватель» з приводу причетності до організованого криміналу він заявив: «Суцільна брехня. Це мої опоненти писали. Нічого подібного не було. Я навіть під слідством ніколи не був» [188].

Політична кар'єра С. Аксьонова була доволі стрімкою. У 2008 р. він став членом «Російської громади Криму», згодом увійшов у «Громадський актив Криму» (ГАК), де став одним з лідерів. Існує інформація, що С. Аксьонов прийшов у політику завдяки С. Воронкову, спільно з яким у 2008 р. організував ГАК [187]. В кінці 2009 р. він і С. Цеков стали співголовами Координаційної ради російських і проросійських організацій «За російську єдність у Криму!» (С. Аксьонов здійснював організацію і фінансування масових акцій, випуск агітаційної продукції тощо) [184]. У 2010 р. С. Аксьонов очолив партію «Руська Єдність», яка на парламентських виборах набрала лише 4,02% голосів виборців, отримавши 3 зі 100 місць у Верховній Раді АРК. Завдяки цьому С. Аксьонов став депутатом кримського парламенту, де очолив підкомітет з питань податкової політики [184].

Із початком політичної діяльності С. Аксьонова почав зростати інтерес опонентів до його «темного» минулого. 22 грудня 2009 р. заступник голови Верховної Ради АРК М. Бахарев, посиляючись на витяги з оперативно-розшукової справи УБОП ГУ МВС України в АРК, оприлюднив інформацію про причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем», а Політичній партії «Руська Єдність» до рейдерських захоплень автовокзалу в Сімферополі, житлових будинків та санаторіїв [189, 190]. У відповідь С. Аксьонов подав позовну заяву на М. Бахарєва про захист честі і гідності і навіть виграв справу у суді першої інстанції. Але з огляду на те, що судові засідання проходило за закритими дверима і на нього не допустили представників ЗМІ, М. Бахарєв подав апеляцію [191].

10 червня 2010 р. Апеляційний суд АРК виніс рішення на користь відповідачів, оскільки С. Аксьонов не зміг у суді довести свою непричетність до кримінальних структур [192]. Кримський журналіст Т. Курманова стверджувала, що згодом протоколи судових засідань та інші докази проти С. Аксьонова зникли безвісти [193]. Також примітним є той факт, що інтернет-публікації про причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем», посилання на які містяться на сторінці про нього у Вікіпедії, були видалені із сайтів видань.

Таким чином, починаючи з 2006 р. у взаємовідносинах між кримською владою і організованим криміналом почали вимальовуватися тенденції, які не були характерними для 1990-х і початку 2000-х рр.:

1. Більш виразними стали зв'язки між кримськими і донецькими бізнесовими і кримінальними групами, які і до цього були міцними, але остаточно зацементувалися у 2006 р., коли ПАРТІЯ РЕГІОНІВ і російські націоналісти об'єдналися на місцевих виборах. Завдяки цьому у березні 2014 р., коли Росія анексувала Крим, альянс цих політичних сил контролював 82 зі 100 місць у Верховній Раді АРК. Декілька кандидатів Блоку «За Януковича», таких як С. Аксьонов і О. Мельник, раніше були членами ОЗУ «Сейлем» [194, р. 74]. Починаючи з 2006 р. в органи влади в Криму дедалі частіше почали призначатися «донецькі» або «макіївські» (т. з. «македонці»), які часто були пов'язані з кримінальними структурами. Про вплив криміналу на діяльність органів влади на півострові неодноразово заявляв Г. Москаль. Як доказ, у 2009 р. він оприлюднив звукозапис, на якому начальник ГУ МВС у Криму А. Могильов обговорював призначення начальників відділів і управлінь з депутатом Верховної Ради АРК О. Мельником (якого Г. Москаль і Ю. Луценко асоціювали із ОПГ «Сейлем») і спікером А. Гриценком [89; 132; 195].

2. Колишні члени ОЗУ повністю легалізували свої капітали і відсторонилися від «чорного» криміналу, сконцентрувавшись на веденні великого бізнесу і корупційних схемах [43].

3. Кримська організована злочинність отримала покровителів на найвищих рівнях у столиці України [148].

4. Боротьбі з організованою злочинністю перешкождало протистояння між Президентом України В. Ющенком, Прем'єр-

міністром Ю. Тимошенко та ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, внаслідок чого тривалий час не призначався керівник кримської міліції. Запропоновану міністром внутрішніх справ Ю. Луценком кандидатуру М. Іллічова Верховна Рада АРК у червні 2008 р. відхилила [196]. У відповідь М. Іллічов звинуватив кримський парламент у покриванні організованої злочинності [197]. Сайт «Deutsche Welle» писав, що у зв'язку з цим «відновлюється вплив відомих злочинних угруповань «Сейлем» та «Башмаки», розгромлених міліцією автономії 10 років тому» [198].

Значну роль організовані злочинні угруповання відіграли під час анексії Криму Росією у березні 2014 р. та у подальших подіях на Донбасі. У звіті Національного інституту стратегічних досліджень «Крим мав стати приводом для широкомасштабного вторгнення РФ», зокрема, зазначалося: «Усвідомивши відсутність активної масової підтримки сепаратистських ідей ..., Кремль зробив ставку на кримський криміналітет. Незавершеність процесу декриміналізації Криму, що розпочався у 1995 році, уможливила проникнення криміналу в державні (зокрема, правоохоронні) органи, які нерідко обслуговували кримінальні угруповання. Зрештою, саме наскрізь криміналізовані кримські організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і КПУ стали надійною опорою російського впливу і відіграли ключову роль під час російської агресії і наступної окупації. Як і в самій Росії, криміналітет залишається основною опорою російської окупаційної влади в Криму (керівництво РФ призначило вихідця з однієї з найжорстокіших кримських ОЗУ «Сейлем» С. Аксьонова («Гобліна») «главою» Криму, а очільника структури «Консоль» В. Константинова – головою кримського «парламенту»)» [199].

Події у Криму яскраво продемонстрували, що організована злочинність може бути важливим елементом політичних стратегій [200]. Організовані злочинні угруповання взяли активну участь в подіях лютого–березня 2014 р. у Криму, чим полегшили окупацію півострова військами Російської Федерації. Так, громадський діяч Б. Корчилава [201] та відомий дослідник кримінальних структур на пострадянському просторі М. Галеотті [202] заявляли, що багато членів «Самооборони Криму» були «піхотою» ОЗУ «Башмаки» і «Сейлем».

Ще одним напрямом антидержавної діяльності ОЗУ у Криму, спрямованої проти України, була організація і підготовка озброєних груп для участі у збройному конфлікті на Сході України на боці самопроголошених «ЛНР» і «ДНР». Так, у квітні–травні 2014 р. у Криму один із лідерів ОЗУ «Башмаки» М. Чередник («Лисий») за вказівкою самопроголошеного прем'єр-міністра Криму С. Аксьонова вербував на території півострова осіб з серед колишніх військовослужбовців та працівників правоохоронних органів для участі в терористичних операціях на Донбасі. За даними МВС України, групи озброювалися у військових частинах ЗС РФ у Криму. Правоохоронці повідомляли, що станом на початок травня 2014 р. М. Чередник сформував дві диверсійно-терористичні групи, чисельністю до 400 осіб кожна, які були направленні у район Слов'янська [203–204].

Кримські кримінальні угруповання здійснювали й інші дії, спрямовані на дестабілізацію в Україні. У листопаді 2015 р. було скоєно напад на директора Інституту судових експертиз О. Рувіна. За твердженням Головного військового прокурора України А. Матіоса, злочинцем виявився кримінальний авторитет з ОЗУ «Башмаки», який також мав значні зв'язки із російськими організованими кримінальними групами. Метою замаху був зрив виступу О. Рувіна на міжнародній нараді в Гаазі 23 листопада 2015 р, де експерт мав представити колегам з Нідерландів висновки українських фахівців щодо причин катастрофи літака Boeing 777 авіакомпанії Malaysia Airlines, що виконував рейс МН-17 з Амстердама до Куала-Лумпура і був збитий неподалік Тореза на Донеччині 17 липні 2014 р. [205].

Колишні українські політики і депутати Верховної Ради АРК, що були пов'язані з криміналом, переважно залишилися в анексованому Криму. Так, О. Мельник, якого українські правоохоронці (Ю. Луценко, Г. Москаль) пов'язували із ОЗУ «Сейлем», балотувався на виборах до парламенту окупованого Криму від Всеросійської політичної партії «Батьківщина» («Родина») в Республіці Крим (фінансував партію, займав 4-те місце у списку) [206]. Втім, у парламент він не потрапив, оскільки партія не здолала прохідний бар'єр, отримавши лише 3,05% голосів виборців [207–208]. По одномандатному округу № 22 Сімферополя до Державної ради

Криму балотувався Р. Аронов, але й він у кримський парламент не потрапив [209]. Згадуваний вище М. Котляревський з 2015 р. є депутатом Євпаторійської міської ради від Кримського регіонального відділення Політичної партії «Справедлива Росія» у Євпаторії [104].

У лютому 2016 р. у Криму були заарештовані лідери ОЗУ «Башмаки» М. Кожухар і О. Данильченко [210]. Але, з огляду на причетність С. Аксьонова до ОЗУ «Сейлем» і близькість прокурора Криму Н. Поклонської до С. Аксьонова, цей арешт схожий на перемогу однієї злочинної групи над іншою [211].

Причини виникнення, значного поширення і могутності організованої злочинності у Криму значною мірою криються у суспільно-політичних відносинах, що склалися на півострові після розпаду Радянського Союзу. Перш за все – це розпад соціальної згуртованості, посилення ізоляції індивідів, фрустрація, а також різке соціальне розшарування, викликане економічним колапсом. На криміналізацію суспільства і появу ОЗУ також впливали: слабкість центральної влади, недосконалість законодавства і незрозумілість підпорядкування силових відомств на півострові у 1990-ті рр., що породжували корупцію та «продажність» силовиків; легкий доступ до зброї і вибухових речовин внаслідок розкрадання майна військових баз та транзиту зброї між «гарячими точками»; наявність великої кількості людей із певними морально-психологічними характеристиками (спортсмени, колишні військові і силовики), які в умовах соціально-політичної кризи ставали членами ОЗУ; різnorідний етнічний склад населення Криму, що породжував етнічно-психологічну несумісність жителів півострова та сприяв створенню кланів і угруповань за різними ознаками; туризм як основа економіки Криму, що давала можливість кримінальним елементам швидко і стабільно збагачуватися за рахунок відпочиваючих.

Усю історію ОЗУ в Криму можна поділити на 2 великі періоди: 1) 1991–1998 рр. та 1998–2014 рр. Для першого періоду, який можемо назвати *періодом «чорного криміналу»*, характерним є *відкрите (нічим не прикрите)* проникнення злочинних елементів у систему законодавчих та виконавчих державних органів влади АРК та у місцеве самоврядування. Другий період характеризується поступовою легалізацією і «відмиванням» криміналітету, демонстративним відстороненням від «чорного криміналу»; вплив на

політичну ситуацію здійснювався або колишніми кримінальними авторитетами, що різними способами досягли того, що вони не асоціювалися із ОЗУ, або «із тіні» опосередковано через контрольованих політиків чи громадських діячів.

У межах цих періодів виділимо низку менших:

1) 1991 – 1994 рр. – *період первісного накопичення кримінальних капіталів*. На цьому етапі економічні інтереси кримінальних груп реалізовувалися шляхом впливу на політичних і державних діячів за допомогою переважно таких методів, як підкуп та фізичний вплив (аж до фізичного знищення). Період також характеризується активними кримінальними війнами, в ході яких сформувалося 2 лідери – ОЗУ «Сейлем» та ОЗУ «Башмаки».

2) 1994 – поч. 1998 р. – *період активного походу криміналу у владу*. На цьому етапі представники ОЗУ почали активізувати спроби здобути реальну політичну владу шляхом участі у виборах до представницьких органів усіх рівнів. До того часу діяло принаймні 2 політичні сили, які відстоювали інтереси кримінальних груп – ПЕВК (ОЗУ «Сейлем») і фракція ВР АРК «Республіка», крім якої у різні часи становили «Народна партія Криму», «Кримська партія» і Партія «Союз» (ОЗУ «Башмаки»). Третя політична партія – ХЛПК кримінального авторитета Є. Поданева, зійшла із політичної арени невдовзі після своєї появи (внаслідок фізичного знищення її лідерів) вочевидь, через неузгодженість своїх позицій з іншими політичними гравцями республіканського та всеукраїнського рівня. Згадані ОЗУ через підконтрольні політичні сили були добре представлені у парламенті Криму та органах місцевого самоврядування. У цей період обидва угруповання по черзі приходили до керівництва Верховної Ради АРК залежно від того, яка з них акумулювала в той чи інший момент більшу кількість депутатських голосів. У ВР АРК навіть виникає Антикримінальна коаліція, якій протистоїть т. з. «Антибандитський блок», що, по суті, було продовженням боротьби між «Сейлемом» і «Башмаками» у стінах парламенту. На місцевому рівні ОЗУ «Сейлем» через ПЕВ фактично контролював міські ради Севастополя, Євпаторії, Ялти тощо. Завершився цей період на початку 1998 р., коли внаслідок рішучих дій центральної української влади було фактично ліквідовано ОЗУ «Сейлем» та значно підірвано могутність ОЗУ «Башмаки».

3) 1998 – кін. 2004 рр. – *період «зализування ран»*. Цей період характеризується різким послабленням загальної криміногенної обстановки у Криму внаслідок розгрому ОЗУ «Сейлем» та підриву могутності ОЗУ «Башмаки». Вплив криміналітету на політичну ситуацію у Криму знизився через скасування депутатської недоторканності у лютому 1998 р. та надзвичайно невдалих для представників ОЗУ місцевих виборів 1998 р. Починаючи з 2000 р. (після переведення Г. Москаля з Криму у Дніпропетровськ), діяльність кримінальних груп поступово активізувалася, особливо це стосується ОЗУ «Башмаки», представники якого намагалися максимально легалізуватися та одночасно знищити докази їхньої попередньої діяльності у правоохоронних органах. Після приходу до влади В. Януковича (призначення Прем'єр-міністром України) здійснювалися перші спроби кримінальних структур Донбасу поширити свій вплив на Крим.

4) 2005 – поч. 2010 рр. – *період другого походу криміналітету у владу*. На цьому етапі відбувається остаточна легалізація кримінальних авторитетів, які показово демонстрували відсутність зв'язку із кримінальними групами. Характерним є активне відстоювання колишніми кримінальними авторитетами власної честі і гідності, що виражалось у створенні позитивного іміджу через контрольовані ЗМІ, а також через судові справи із особами, що звинувачували їх у причетності до ОЗУ. На цьому етапі відбувається остаточне зростання ОЗУ «Башмаки» із залишками «Сейлема». Після приходу до влади Президента В. Ющенка центральна київська влада зробила другу спробу остаточно приборкати організовану злочинність у Криму. Гучні заяви міністра внутрішніх справ Ю. Луценка про кримінальне минуле великої кількості кандидатів у депутати рад різних рівнів перед парламентськими виборами 2006 р. принесли позитивні наслідки, але, незважаючи на це, частина кримінальних авторитетів все ж стала депутатами. На цьому етапі силами правоохоронних органів було фактично ліквідовано ОЗУ «Башмаки». Значного розмаху набули арешти кримінальних елементів, що проникли у виборні органи влади (Р. Аронов, О. Мельник, Т. Татарашвілі, О. Ісаєв, С. Крюков). Утім, незважаючи на значні досягнення правоохоронців у

боротьбі з криміналітетом, організовану злочинність у Криму подолати не вдалося. Причини цього криються у відсутності політичної волі до цього центральної влади, протистоянні між Президентом України В. Ющенком та Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, а також зацікавленості ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у збереженні і навіть посиленні кримінальних груп. Особливістю цього періоду є те, що кримінальні елементи у ВР АРК отримали підтримку у всеукраїнському масштабі (київський «дах») – депутат ВР АРК О. Мельник (за даними правоохоронних органів – один із авторитетів ОЗУ «Сейлем») був «смотрящим» по Криму від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і мав підтримку В. Януковича.

5) 2010 – лютий 2014 рр. – *період посилення впливу «донецьких»*. Цей період характеризується відсутністю активної боротьби проти організованої злочинності (за винятком того, що до 2013 р. тривав процес над членами ОЗУ «Башмаки», причому переважна більшість підсудних отримала значне покарання). Ключову роль у політичній ситуації у Криму у цей час почали відігравати т. з. «македонці» (представники донецько-макіївського клану), а кримські кримінальні структури – допоміжну.

6) Березень 2014 – 2016 рр. – *кримський кримінал на службі Російської Федерації*. Для цього періоду характерним є участь кримських злочинних груп в окупації українського Криму Російською Федерацією, причому практично всі вони, за деяким незначним винятком (є інформація що група депутатів Верховної Ради АРК, контрольована О. Мельником, наприкінці лютого 2016 р. зайняла проукраїнську позицію), виступили на боці агресора. Ключову роль у створенні видимості легальності переходу Криму до складу РФ відіграв колишній член ОЗУ «Сейлем» С. Аксьонов. Силкові блоки ОЗУ «Башмаки» брали участь у протистоянні наприкінці лютого – першій половині березня 2014 р. у Криму та у збройному протистоянні на Донбасі. Кримський криміналітет знову зробив спробу проникнути у владу, але вже у межах російського правового поля. Частково їм це вдалося (С. Аксьонов, М. Котляревський), а частково – ні (О. Мельник, С. Воронков, Р. Аронов). Саме на цьому етапі відбулася остаточна ліквідація (і, можливо, підпорядкування) ОЗУ «Башмаки», яке можна пов'язати із арештом правоохоронними органами РФ лідерів угруповання О. Данильченка і М. Кожухаря.

Важливою ознакою діяльності ОЗУ у Криму були зміни влади і політичні позиції еліт. Так, у 1991–1994 рр. Київ фактично не контролював політичну ситуацію у Криму, відповідно, і не контролював криміногенну обстановку на півострові. Після приходу до влади Л. Кучми центральна київська влада, яка була добре проінформована про засилля криміналітету і його зрощеність із місцевою владою, не вживала активних заходів, очевидно намагаючись використати його у власних інтересах (відомо, що ПЕВ займала проукраїнську позицію і була чи не єдиною значною політичною силою, яка могла протистояти проросійським націоналістичним партіям).

Точками біфуркації для кримських ОЗУ постійно ставали вибори. Так, у 1998 р. офіційний Київ опинився перед загрозою втрати контролю над Кримом у разі перемоги ПЕВ на місцевих та всеукраїнських парламентських виборах, внаслідок чого було завдано удару по економічній базі партії – ОЗУ «Сейлем» та контрольованих ним банках. Це призвело до ротації так званих «партій влади» – на зміну ПЕВ у Криму прийшла НДП. Вдруге значного удару по організованій злочинності було завдано перед місцевими і парламентськими виборами 2006 р., що можна пов'язати із бажанням привладного на той час блоку «Наша Україна» зменшити вплив ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Криму та посилити свої електоральні позиції.

1. Гернет М. Н. Моральная статистика. Уголовная статистика и статистика самоубийства: пособие для статистиков и криминалистов. Вып. 1 / М. Н. Гернет – М.: ЦСУ, 1922. – 264 с.

2. Mannheim Н. Comparative criminology. A Text Book / Н. Mannheim. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – 793 p.

3. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории): сб. ст. – М.: Прогресс, 1966. – С. 39–44.

4. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (современные буржуазные теории): сб. ст. – М.: Прогресс, 1966. – С. 299–313.

5. Про кількість та склад населення Автономної Республіки Крим за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/crimea/>

6. Україна на 5 місці у світі за рівнем вживання алкоголю на душу населення. 27.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osp-ua.info/social/930-ukrayina-na-5-mistsi-u-sviti-za-rivnem-vzhivannja-alkogolu-na-dushu-naselelnja.html>

7. Stanciu V. La criminalite a Paris / Vasile Stanciu. – Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1968. – 361 p.

8. Власть постсоветская, или «Асса-2» // Коммерсантъ-DAILY. – 1995. – 10 августа. – № 144. – С. 4.

9. Аверичев А. «Сейлем» идет в поход за властью. 19–25.03.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/17/details/5/5>

10. Кочкина А. Крымский гамбит / Алена Кочкина. – К.: Издательство Сергея Пантюка, 2006. – 496 с.

11. Аверичев А. Сахан: жил «воином», умер «психом». 28.11–04.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/2/details/5/8>

12. Айвазовский С. Стопанные «Башмаки» 08.02.2016 / Сергей Айвазовский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novaya-gazeta.ru/politics/71770.html>

13. Аверичев А. Башмак умер, но «Башмаки» остались. 05–11.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/3/details/5/8>

14. Аверичев А. Конец смертельно раненного зверя. 19–25.12.2003 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/5/details/5/6>

15. Аверичев А. «Греческий» поход за смертью. 25.12.2003–01.01.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/6/details/5/5>

16. Исафилова Ю. Белогорского депутата-поджигателя скоро обвинят и в убийствах? 6–12.04.2007 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/169/details/5/6>

17. Аверичев А. Криминальный «мэр» Феодосии. 05–11.03.2004 / Артем Аверичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/15/details/5/4>

18. Ядуха В. На обломках империи Белого / Виктор Ядуха // Сегодня. – 1999. – 26 января. – № 16.

19. Геннадий Москаль: Мэра Феодосии убил не грабитель, это заказ. 31.07.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/882752-gennadiy_moskal_mera_feodosii_ubil_ne_grabitel_eto_zakaz.htm

20. Криминальный авторитет Белый вернулся в Крым и катается на яхте. 31.07.2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://15minut.org/news/15693-kriminalnyj-avtoritet-belyj-vernulsja-v-krym-i-kataetsja-na-jahte>

21. Ильченко С. Ющенко: Татары – единственные настоящие украинцы в Крыму. 16.09.2009 / Сергей Ильченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/society/article/14260/>

22. Горевой Р. КРЫМинальный арсенал: У татар Крыма припрятаны десятки тысяч нелегальных «стволов». 05.10.2015 / Руслан Горевой. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://versia.ru/u-tatar-kruma-pripryatany-desyatki-tysyach-nelegalnyx-stvolov>

23. И это лидер Меджлиса? 08.07.2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGHGGE/title/%D0%98-%D1%8D%D1%82%D0%BE-%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80/action/print>

24. Соколовская Я. Крымский разлом подготовки исламских боевиков / Янина Соколовская // Известия. – 24 ноября 1999 г.

25. «Национальных героев» крымскотатарского движения завалил их же соратник по группировке «Имдат». 22.08.06. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novocrime.ru/crimea/80081.html>

26. Джемилеву напомнили про ОПГ «Имдат». 28.10.2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.milli-firka.org/c/DFBG>; <http://www.milli-firka.org/content/DBAGHGGE/title/%D0%98-%D1%8D%D1%82%D0%BE-%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80/action/print>

27. Немировский Г. Будем помогать Крыму и его народу / Немировский Г. // Крымская правда. – 1994. – 7 июня.

28. Караваев А. Приручение самостийных окраин / Александр Караваев. 29.03.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/courier/2010-03-29/9_priruchenie.html

29. Янаев Е. Предприниматели хотят стабильности и безопасности / Евгений Янаев // Коммерсантъ-DAILY. – 1994. – 07 июня. – № 103.

30. Маргвелашвили Е. От авторитета власти к власти «авторитетов»? 01.07.1995 / Елена Маргвелашвили. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/195-khristiansko-liberal-naaya-partiya-kruma/6970-ot-avtoriteta-vlasti-k-vlasti-avtoritetov>

31. Мартиросян Г. Анушаван Даниелян как автор системной коррупции в Карабахе, или Лучший способ защиты – нападение? 02.12.2011 / Генофия Мартиросян. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sobesednik.gdesigngroup.org/ru/social/1577-2011-12-02-13-02-21>

32. Захаров В. Гвозди бы делать из этих людей. 17.04.2013 / В. Захаров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgrach.ru/index.php/component/content/article/11-2/-2/5303-4378>

33. Никифоров А. Скандал в крымском семействе. Скрытые пружины нового политического кризиса в Крыму / Андрей Никифоров // День. – 1999. – 7 декабря. – № 226.

34. Lebedev V. Crimea: the Situation is Stable, but the Future Looks Bleak? 09.01.1998 / Vyacheslav Lebedev [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=20112&tx_ttnews%5BbackPid%5D=220&no_cache=1#.V5nl_dKLTct

35. Грач Л. Раньше думай о Крыме, а потом о себе. 19.01.2016 / Леонид Грач [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgrach.ru/index.php/component/content/article/11-2/-2/7353-ranshe-dumaj-o-kryme-a-potom-o-sebe>

36. Мальгин А. Крымский узел: Очерки политической истории Крымского полуострова (1989–1999) / Андрей Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – 160 с. (Специальный вып. журнала «Новый Крым»).

37. Wilson A. Crimea's political cauldron / Andrew Wilson // RFE/RL report research. – 1993. – Vol (2):45, Nov 12. – P. 1–8.

38. Партия идет галсами // Вечерний Севастополь. – 1993. – 25 декабря.

39. Хачатурян В. ПЭВК поддерживает Николая Багрова / В. Хачатурян // Крымские известия. – 26 декабря 1993 г.

40. Регионы Украины: хроника и руководители. Т. 3: Крым и Николаевская область / Науч. ред. Мацузато. – К. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2009. – 256 с.

41. Предвыборная хроника // Крымская газета. – 1994. – 18 марта

42. Еще один голос ПЭВК в парламенте Украины // Крымская правда. – 1994. – 27 июля

43. Пилунский Л. Сравнительная таблица провала «крымской политики» Киева. 06.2006 / Леонид Пилунский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/vlada/pilunskij.htm>

44. Горевой Р. Политик в тени мафиози / Руслан Горевой, Светлана Сергиенко // Мещанская газета. – 1995. – 11 февраля.

45. ПЭВК протестует // Крымские известия. – 4 ноября 1994 г.

46. Аверичев А. Дурное дитя криминалитета и власти. 23–29.04.2004 / Артем Аверичев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://1k.com.ua/22/details/5/5>

47. Аверичев А. «Жирный кот», любивший Пиночета. 16–22.04.2004 / Артем Аверичев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://1k.com.ua/21/details/5/5>

48. Растут ряды // Республика Крым. – 1995. – 28 августа

49. Работать на перспективу // Республика Крым. – 1995. – 27 октября.

50. Бобровица Н. За ускорение реформ ради улучшения жизни: Заметки с IV съезда ПЭВК / Н. Бобровица // Крымская газета. – 1995. – 19 декабря

51. Множатся ряды ПЭВК // Республика Крым. – 1995. – 24 ноября.

52. Волчан О. Ф. К вопросу о формировании многопартийной системы в Крыму в 90-е годы / О. Ф. Волчан // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 161–162.

53. Время становления // Республика Крым. – 1995. – 3 ноября.

54. Большая организация – большие заботы // Республика Крым. – 1996. – 5 июля.

55. У горкома – на виду. С заседания президиума Симферопольского городского комитета ПЭВК // Республика Крым. – 1996. – 2 августа.

56. Чернецов К. Партия «жирных котов» – взлет и падение Партии экономического возрождения. 06.1998 / К. Чернецов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/183-partiya-ekonomicheskogo-vozhrozhdeniya/6868-partiya-zhirnykh-kotov-vzlet-i-padenie-partii-ekonomicheskogo-vozhrozhdeniya>

57. Чернецов К. А. Крым бандитский: Крымская братва в борьбе за сферы влияния / К. А. Чернецов. – Москва: Центрполиграф, 1998. – 378 с. – http://www.e-reading.club/bookreader.php/29172/Chernecov_-_Krym_banditskiii.html

58. Притула В. Партийное строительство по-крымски. 12.04.1996 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/partiynoe_stroitelstvo_po-krymski.html/

59. Лащ М. Покушение на крымского промышленника: Директор «Крымгаза» получил три ранения. 02.02.95 / Михаил Лащ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/101051>

60. За битого двух небитых дают // Крымские известия. – 11 августа 1995 г.

61. Исафилова Ю. Убийство Вишни и Кривоножки – дело рук «башмаков». 17–23.07.2009 / Юлия Исафилова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://1k.com.ua/283/details/5/3>

62. Чевельча Л. ПЭВ: в жесткую оппозицию / Л. Чевельча // Крымские известия. – 1996. – 7 мая

63. Пилат А. Оппозиция обвинила руководство парламента в коррупции. На полуострове возможно установление президентского правления / Александр Пилат // Независимая газета. – 1996. – 13 сентября. – № 171.

64. Притула В. Хроника большого крымского противостояния / Владимир Притула // Зеркало недели. – 1996. – 14 сентября. – № 37 (102).

65. Заявление Центрального комитета Партии экономического возрождения // Республика Крым. – 1996. – 18 сентября.

66. Супрунюк Е. Хроника дрейфующего полуострова и история моего похищения / Е. В. Супрунюк. – Симферополь: Таврида, 1998. – 304 с.

67. Притула В. «Антибандитский блок» против «Антикриминальной коалиции». 07.03.1997 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/antibanditskiy_blok_protiv_antikriminalnoy_koalitsii.html

68. Колычев В. ВС Крыма: трагедия неминуема? / Владимир Колычев // Московский комсомолец. – 1997. – 22 марта– № 54.

69. Ивженко Т. Решается судьба Верховного совета Крыма / Татьяна Ивженко, Лариса Триленко // День. – 1997. – 20 марта– № 48 (96).

70. Притула В. Крымская драма с предвыборным прикусом. 21.03.1997 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/krymskaya_drama_s_predvybornym_privkusom.html

71. Kuzio T. Ukraine–Crimea–Russia: Triangle of Conflict (Edited by Andreas Umland) / Taras Kuzio. – Stuttgart: ibidem-Verlag, 2007. – 258 pp. – (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. – Vol. 47).

72. Партия экономического возрождения выступит на выборах в блоке с ДПУ. 19.11.1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/183-partiya-ekonomicheskogo-vozhzheniya/6857-v-s-ezd-pev>

73. Есть новый НЭП! // Республика Крым. – 1997. – 21 ноября.

74. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

75. Галас Я. Губернатор Закарпатья Геннадий Москаль: «Когда меня перевели из Крыма, один арестованный «авторитет» сказал: «К вам претензий у нас нет, вы мочили всех». 03.01.2002 / Ярослав Галас. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/87898-gubernator-zakarpatya-gennadij-moskal-quot-kogda-menya-perevodili-iz-kryma-odin-arestovannyj-quot-avtoritet-quot-skazal-quot-k-vam-pretenzij-u-nas-net-vy-mochili-vseh-quot>

76. Аверичев А. Война против «Сейлема». 02-08.04.2004 / Артем Аверичев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/19/details/5/7>

77. Аверичев А. Милиця знає, хто убив вице-прем'єра Сафонцева. 29.07-04.08.2005 / Артем Аверичев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/84/details/6/3>

78. Закон України «Про внесення зміни до Закону України “Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів”». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/11/98-%D0%B2%D1%80>

79. Десятникова И. Анатолий Присяжнюк: «Я человек домашний. На работу с собой беру еду из дома». 16.07.2013 / Ирина Десятникова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/167572-anatolij-prisyazhnyuk-ya-chelovek-domashnij-na-rabotu-s-soboj-beru-edu-iz-doma>

80. Исафилова Ю. Банкротство главной кассы «Сейлема». 14–20.12.2007 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/204/details/5/6>;

81. Титарчук А. Прокуратура наводит порядок у фінансових справах... національностей / Анатолий Титарчук // День. – 1998. – 1 жовтня. – № 187

82. Смирнов В. Анушаван Данелян – тайный гость полуострова. 14-20.12.2007 / В. Смирнов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://1k.com.ua/204/details/6/2>

83. Исафилова Ю. «Сейлем» гребет под себя имущество «Башмаков». 20-26.06.2008 / Юлия Исафилова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/229/details/5/6>

84. Иванченко К. Лев Миримский: самостоятельный «башмак» или проект спецслужб? 02.04.2012 / Константин Иванченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/lev-mirimskii-samostoyatelnyi-bashmak-ili-proekt-spetssluzhb>

85. Царенко К. Новый референдум в Крыму 2014? 29.10.2013 / Константин Царенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2013/10/29/104>

86. Жадько И. Бандиты рвутся к власти. 17.03.2006 / Иван Жадько. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.compromat.ru/page_18361.htm

87. Комедев В. Куда подевалась Народная партия Крыма! 18.02.1995 / В. Комедев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie/187-narodnaya-partiya-kryma/6935-kuda-podevalas-narodnaya-partiya-kryma>

88. Притула А. Блок «Россия»: новая реальность или старая пластинка? 10.03.1995 / Алена Притула, Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/blok_ros-siya_novaya_realnost_ili_staraya_plastinka.html

89. Гучакова Т. Кримська політика: поворот–2011... / Тетяна Гучакова // Якість життя жителів Криму та перспективи її покращання в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011–2020 рр.: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Крим: безпека і розвиток» 6 квітня 2011 р. – К., 2011. – С. 61–66 с.

90. Самар В. Уголовно-политический кодекс. 06.10.2006 / Валентина Самар [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/ugolovno-politicheskiy_kodeks.html

91. Кутовая Н. Криминальный авторитет Виктор Рыбалко не раз называл имя человека, который мог заказать его убийство. 21.05.2005 / Надежда Кутовая. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/57328-kriminalnyj-avtoritet-viktor-rybalko-ne-raz-nazyval-imya-cheloveka-kotoryj-mog-zakazat-ego-ubijstvo>

92. Убито кримського «авторитета» Сергія Галицького. 03.06.2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prawda.com.ua/news/2002/06/3/2989119/>

93. Кольчев В. Крымская милиция разыскивает руководство футбольного клуба «Таврия». 12.01.2000 / Владимир Кольчев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/110089-krymskaya-miliciya-razyskivaet-rukovodstvo-futbolnogo-kluba-quot-tavriya-quot>

94. Лебедев В. «Борьба за мир» в Крыму. 22.01.2000 / Вячеслав Лебедев. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2000-01-22/5_crimea.html

95. Буджурова Л. Рятуйся, хто може – в Криму новий прем'єр. 24.07.2001 / Ліля Буджурова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.prawda.com.ua/news/2001/07/24/2983275/view_print/

96. Две пули для жены депутата // Сегодня. – 1999. – 13 ноября. – № 212 (467).

97. Семена Н. Адвоката обещали растворить в кислоте... «судебную и правоохранительную системы в Украине разрушает беспрецедентное политическое давление», – считает крымский адвокат Татьяна Николаева. 04.05.2001 / Николай Семена. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/LAW/advokata_obeschali_rastvorit_v_kislotesudebnuyu_i_pравоохранительную_систему_v_ukraine_razrushaet_be.html

98. Касьяненко Н. Кто-то «пойдет по этапу»? Стабильность Крыма подвергается новым испытаниям... 19.06.2001 / Никита Касьяненко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/kto-poynet-po-etapu>

99. Притула В. Сергей Куницын: «В политике говорить о нравственности – безперспективно». Валерий Горбатов: «В правительстве не будет политики». 27.07.2001 / Владимир Притула. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/sergey_kunitsyn_v_politike_govorit_o_nravstvennosti_besperspektivno_valeriy_gorbatov_v_ravitelstve.html

100. Вчера – бандиты, завтра – депутаты: Николай Котляревский, он же «Коля-убийца». 04.10.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/vchera-bandity-zavtra-deputaty-nikolai-kotlyarevskii-zhe-kolya-ubiitsa>

101. Драголюк В. Микола – парубок моторний. 11.03.2006 / Василь Драголюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://umoloda.kiev.ua/number/631/219/22847/>

102. Иванов Л. Депутата-разбойника не только посадят, но и «посадят на бабки». 02.05.2006 / Леонид Иванов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obkom.net.ua/news/2006-03-02/0905.shtml?topping>

103. Об утверждении персонального состава комитетов Евпаторийского городского совета в новой редакции. 23.09.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://my-evp.ru/admin/wp-content/uploads/gorsovet/sessions/1-43-2.pdf>

104. Депутаты Евпаторийского городского совета I созыва. 02.06.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://evp.rk.gov.ru/rus/deputat_okrug.htm

105. Борьба с коррупцией в Евпатории будет глава преступной группировки? 06.02.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.novoross.info/krim/30458-borotsya-s-korruptsией-v-evpatorii-budet-glava-prestupnoy-gruppirovki.html>

106. Москаль хоче знати, чому в міністра транспорту працює радником «Коля-котлета». 09.09.2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/09sep2010/kotletta.html>

107. Касьяненко М. «Бригадиры» повертаються до Криму? 19.07.2000 / Микита Касьяненко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/brigadiri-povertayutsya-do-krimu>

108. Ильченко А. Омрачить отдыхающим курортный сезон не позволят сотрудники крымской милиции. 06.06.2003 / Александр Ильченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.2000.ua/v-nomere/derzhava/ekspertiza/omrachit-otdykhajuschim--kurortnyj-sezon_arhiv_art.htm

109. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про статус депутатів місцевих рад”» від 08.09.2005 № 2854-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2854-15>

110. Такош Л. Объединенный блок «СИЗО». 24.02–02.03.2006 / Лейла Такош [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/113/details/6/2>

111. Луценко допускає створення кримського блоку партій «СИЗО». 17.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/266303-lucenko-dopuskae-stvorenyu-krimskogo-bloku-partij-sizo>

112. Писарчук Н. Сядет ли в тюрьму член «блока СИЗО». 02.10.2006. / Николай Писарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/18099-syadet-li-v-tyurmu-chlen-bloka-sizo.html>

113. Криминальная ситуация в Крыму. История «Сейлема» – saga с продолжением – 3. 01.12.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/kriminal/4236-istoriya-sejlema-saga-s-prodolzheniem-3>

114. Узун Т. «Згоріти» від роботи. Кому заважає Лілія Буджурова? 03.04.2006. / Тетяна Узун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/8864/#photo>

115. Самар В. Старая сказка о «новых русских». 13.10.2006 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/staraya_skazka_o_novyh_russkih.html

116. Притула В. Голова Секретаріату Президента Олег Рибачук бореться у Криму з криміналом. 28.02.2006 / Володимир Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/940741.html>

117. Рибачук нарахував для фракції СИЗО 116 кандидатів. 28.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/02/28/3071011/>

118. Такош Л. Киев начал «зачистку» Крыма. 03–09.03.2006 / Лейла Такош. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1k.com.ua/114/details/6/2>

119. Луценко дав повну «кримінальну» розкладку по блоках. 22.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/02/22/3068783/>

120. В Криму ожидается криминальный передел сфер влияния между Януковичем и Тимошенко по линии контроля над ОПГ «Сейлем». 10.04.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2006-04-10/1255.shtml>

121. Абросимов В. Выборы раскололи ОПГ «Сейлем». 12.04.2006 / Владимир Абросимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cripo.com.ua/index.php?sect_id=6&aid=16813

122. Лидер коммунистов Крыма насчитал в Крыму 4 «банды» (Украина). 11.04.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/621954.html>

123. Москаль и Гриценко продолжают выяснять отношения. 3 раунд словесной перепалки [Открытое письмо Г. Москаля на открытое письмо спикера Верховной Рады Крыма Анатолия Гриценко министру внутренних дел Юрию Луценко]. 04.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/obschestvo/moskal-i-gritsenko-prodoljayut-viyasnyat-otnosheniya-3-raund-slovesnoi-perepalki/19627/>

124. Самар В. Южный экспресс. 26.05.2006 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/yuzhnyy_ekspress.html

125. МВД заплатит за «Башмаки». 18.08.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/LAW/mvd_zaplatit_za_bashmaki.html

126. Самар В. Дело «Башмаков»: первый эшелон. 16.01.2009 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/delo_bashmakov_pervyy_eshelon.html

127. В севастополе задержаны четверо бывших членов организованной преступной группировки «башмаки». 15.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/49181-v-sevastopole-zaderzhany-chetvero-byvshih-chlenov-organizovannoj-prestupnoj-gruppirovki-quot-bashmaki-quot>

128. Обласних міліціонерів відправляють на профілактику. 22.12.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/12/22/3190965/>

129. Милиция Крыма взялась за «расстрельные дела». 28.02.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2008/2/28/221006.htm>

130. Луценко хоче остаточного розгрому. 17.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/17/3396103/>

131. Луценко знищить злочинні угруповання до кінця року. 17.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/407039-lucenko-znishchit-zlochinni-ugrupuvannya-do-kincy-roku>

132. Крымские «орлы Луценко» в очередной раз пообещали местным бандитам тюрьмы вместо депутатских кабинетов. 15.01.2009

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.2000.ua/novosti/praisshestvija/krymskie-orly-lutsenko-v-ocherednoj-raz-poobeschali-mestnym-banditam-tjurny-vmesto-deputatskikh-kabinetov_arhiv.htm

133. Генпрокуратура «накрыла» одну из мощнейших банд Украины. 29.02.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.2000.ua/novosti/ukraina_novosti/genprokuratura-nakryla-odnu-iz-moschnejshikh-band-ukrainy_arhiv.htm

134. Справу банди Башмаки направлено до суду. 12.01.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1034921-spravu-bandi-bashmaki-napravleno-do-sudu>

135. Апелляционный суд начал рассмотрение уголовного дела в отношении членов крупной крымской ОПГ «Башмаки». 22.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/general/20699.html>

136. Членам злочинного угруповання «Башмаки» оголосили вирок. 28.10.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/chlenam-zlochinnogo-ugrupovannya-bashmaki-ogolosil/>

137. Суд не пощадил банду «Башмаки». 28.10.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/life/298576-sud-poshchadil-bandu-bashmaki.html>

138. Озерян Е. В Крыму осудили семерых членов банды «Башмаки». 20.05.2013 / Елена Озерян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/163490-v-krymu-osudili-semeryh-chlenov-bandy-bashmaki>

139. Озерян Е. Пострадавшие боялись являться к следователям и в суд, считая, что банда «Башмаков» и сейчас всеильна. 13.06.2013 / Елена Озерян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/165387-postradavshie-boyalis-yavlyatsya-k-sledovatelyam-i-v-sud-schitaya-chto-banda-bashmakov-i-sejchas-vsésilna>

140. В Крыму новое правительство. 28.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novocrimea.ru/crimea/40514.html>

141. Никитин М. Подозреваемого в убийстве лишат депутатских полномочий. Член Верховного совета Крыма оказался гражданином Израиля. 18.09.2006 / Матвей Никитин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/705646>

142. Притула В. Чи втратить ізраїльський громадянин мандат депутата Верховної Ради Криму? 10.10.2006 / Володимир Притула. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/952649.html>

143. Акадыров З. Крымского депутата готовятся лишить мандата. 11.10.2006 / Заир Акадыров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/712191>

144. В Києве задержан депутат кримського парламенту Рувим Аронов. 03.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1710047>

145. Бывшего депутата и директора ФК «Таврия» судят за два зверских убийства. 21.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/byvsheho-deputata-i-direktora-fk-tavrija-cudjat-za-dva-zverckikh-ubijctva.html>

146. Акадыров З. Рувим Аронов остался без башмаков. 04.03.2008 / Заир Акадыров, Константин Усов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/863228>

147. Одесский суд арестовал кримського авторитета. 12.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/odetskij-cud-arectoval-krymckoho-avtoriteta.html>

148. Самар В. Геннадій Москаль: «Перші кримінальні справи – то маленьке частування від главку МВС. Далі потягнеться». 04.09.2009 / Валентина Самар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/gennadiy_moskal_pershi_kriminalni_spravi_to_malenke_chastuvannya_vid_glavku_mv_s_dali_potyagnetsya.html

149. В Крыму суд взялся за дело экс-депутата из банды «Башмаки». 21.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/politics/224524-v-krymu-sud-vzyalsya-delo.html>

150. В Крыму выпустили на волю бывшего «башмака» 05.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/SOCIETY/v_krymu_vypustili_na_volyu_byvshego_bashmaka.html

151. Суд выпустил на свободу возможного члена банды «Башмаки». 05.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/politics/307078-cud-vipustil-svobodu.html>

152. Кузьмин посадит Мельника «на нары», как только Луценко докажет, что он бандит. 24.11.2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/11/24/4409080/>

153. Друг Ахметова чист, в суд его не пустили. 02.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/2/138132.htm>

154. Луценко розшукав кримського депутата Мельника. 04.11.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/278825-lucenko-rozshukav-krymskogo-deputata-melnika>

155. В дело соратника Януковича вмешался политический фактор. 09.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/10/9/4406468/>

156. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 2–72.

157. Янукович мстит за «Мелю»: Луценко лишиться кресла и свободы. 04.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/4/138682.htm>

158. Кошкина С. Депутат Мельник: «Клянусь, я никого не убивал». 14.10.2006 / Сося Кошкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/10/13/140147.htm>

159. Мельник прибув до Києва для того, щоб дати свідчення. 13.12.2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/281211-melnik-pribuv-do-kieva-dlya-togo-shchob-dati-svidchennya>

160. Кримінального соратника Януковича перетворили на бандита. 12.10.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/12/3165397/>

161. Луценко каже, що Янукович у Межигір'ї просив його не чіпати кримінального авторитета. 06.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/lutsenko_kazhe_shho_yanukovich_u_mezhigiryi_prosiv_yogo_ne_chipati_kriminalnogo_avtoriteta_n185167

162. Луценко розказав, як Янукович просив не трогать кримінального авторитета Сашу. 06.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/power/lutsenko-rasskazal-kak-yanukovich-procil-ne-trohat-kriminalnoho-avtoriteta-cashu.html>

163. Лещенко С. Василий Киселев: На мои слова о покушении Янукович ответил: «Это ментовский разводняк». 19.02.2010 / Сергій Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/19/4788595/>

164. Киселев розказав, як лідер ОПГ «Сейлем» Мельник в Криму с согласия Януковича займався рэкетом «на нужды партии». 19.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/113687/kiselev_rasskazal_kak_lider_opg_quotseyilemquot_melnik_v_krymu_s_soglasiya_yanukovicha_zanimaliya_reketom

165. Перевозная О. «Если команда Януковича придет к власти, в стране будут править уголовные авторитеты». 30.10.2009 / Оксана Перевозная, Ольга Смалюховская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/politics-newspaper/_esli-komanda-anukovicha-prividet-k-vlasti-v-strane-budut-pravit-ugolovnye-avtoritety/313788?mobile=true

166. Американец «Крюк» задержан на светофоре. 18.03.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c2257136002f1d7a.html>

167. Крымская милиция запретила приезжать лидеру группировки «Сейлем», которого отпустила 3 года назад. 08.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kafanews.com/novosti/12745/krymskaya->

militsiya-zapretila-priezshat-lideru-gruppirovki-seylem-kotorogo-otpushila-3-goda-nazad_2009-09-08

168. Из Украины выдворяют американского бандита Коллетти, более известного как «сейлемский» Сергеа Крюков. 07.09.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://server2.cripo.info/print.php?sect_id=10&aid=78830

169. Из Украины в Америку выдворен один из лидеров криминальной группировки «Сейлем». 10.09.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fakty.ua/21929-iz-ukrainy-v-ameriku-vydvoren-odin-iz-liderov-kriminalnoj-gruppirovki-sejlem>

170. Москаль виселяє з України лідера «Сейлема». 07.09.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/09/7/4173250/>

171. Крымская милиция передала в США материалы на Сергея Коллетти (Крюкова) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kianews.com.ua/node/12984>

172. Акадыров З. В Крыму продолжают аресты лидеров преступной группировки «Сейлем». 18.03.2008 / Заир Акадыров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/868423>

173. У Крыму заарештували депутата – «праву руку кримінального авторитета». 13.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unian.ua/society/102521-u-krimu-zaareshtuvali-deputata-pravu-ruku-kriminalnogo-avtoriteta.html>

174. В Крыму задержан депутат, причастный к группировке «Сейлем». 24.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1710264>

175. Садовський В. Кінець «Штірліца». 20.05.2009 / Василь Садовський. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1409/116/49664/>

176. Люди Луценко словили депутата Витренко по кличке «Штирлиц». 24.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/criminal/ljudi-lutsenko-clovili-deputata-vitrenko-poklichke-shtirlits.html>

177. В Симферопольском СИЗО убит «Штирлиц» Витренко. 20.05.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/ukraine/v-cimferopolckom-cizo-ubit-shtirlits-vitrenko.html>

178. Bidder B. Did Putin's Man in Crimea Have Mafia Ties? 25.03.2014 / Benjamin Bidder. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spiegel.de/international/world/dossier-suggests-crimea-prime-minister-aksyonov-had-crime-ties-a-960644.html>

179. Латынин А. Премьер-министр Крыма Аксенов – браток из ОПГ «Сейлем». 08.03.2014 / Андрей Латынин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://antikor.com.ua/articles/3481-premjer-ministr_kryma_aksenov_-_bratok_iz_opg_sejlem

180. В Сеть выложили документы об уголовном прошлом Аксенова. 01.10.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2015/10/01/317392_set_vilozhili_dokumenti.html

181. Переяславец Б. Крымський «Гоблін». 14.03.2014 / Богдан Переяславец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2430/283/86442/>

182. Волчек Д. Премьер по кличке «Гоблин». 01.03.2014 / Дмитрий Волчек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/a/25281940.html>

183. Варламов И. «Башмаки» приведут к Аксенову? 08.02.2016 / Игорь Варламов. http://www.moscow-post.com/politics/bashmaki_privedut_k_aksenovu20138/

184. Михельсон А. По прозвищу «Гоблин»: кому поручено отдать Крым Путину. 15.03.2014 / Александр Михельсон. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/03/15/7018918/?attempt=1?attempt=2>

185. Pro-Kremlin Crimean leader Aksyonov denies allegations of criminal past. 15.03.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kyivpost.com/article/content/ukraine/pro-kremlin-crimean-leader-aksyonov-denies-allegations-of-criminal-past-339503.html>

186. Волчек Д. Военный театр Гоблина. 7.03.2014 / Дмитрий Волчек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radioazadlyg.org/a/25288485.html>

187. Горсткіна Д. Аксенов / Гоблін. Чиновник в авторитете. Портрет на фоне блэкаута / Дарья Горсткіна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://openrussia.org/post/view/10824/>

188. Лешан Е. «Гоблин»? Вранье! Я даже под следствием не был – Аксенов. 06.03.2014 / Евгений Лешан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/interview/27916-goblin-vrane-ya-dazhe-pod-sledstviem-ne-buil--aksenov.htm>

189. Кирьянова С. «Рейдерский захват «русской общины» / С. Кирьянова // Крымские известия. 2009. – 24 декабря. – № 237 (4440).

190. Galeotti M. Putting the «Crime» Back in Crimea. 03.06.2014 / Mark Galeotti [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://themoscow-times.com/articles/putting-the-crime-back-in-crimea-36137>

191. Журналистов не пустили на суд по иску Аксенова к Бахареvu. Адвокат ответчика уверен, что судья была заинтересована принять

решение в пользу истца. 26.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20140722010316/>

192. Аксенов не смог доказать свою непричастность к ОПГ и проиграл суд Бахареvu. 10.06.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.is/2Aagd>.

193. Flintoff C. Now that Russia Has Crimea, What is Moscow's Plan? 05.06.2014 / Corey Flintoff [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/06/05/318870835/now-that-russia-has-crimea-what-is-moscows-plan>

194. Kuzio T. Vigilantes, Organized Crime, and Russian and Eurasian Nationalisms: the Case of Ukraine / Taras Kuzio // Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution / David Marples, Frederick Mills (Eds.). – P. 57–76.

195. Рахманин С. Юрий Луценко: «Я не уйду. Не дожждутся». 14.03.2008 / Сергей Рахманин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/yuriy_lutsenko_ya_ne_uydu_ne_dozhdutsya.html

196. Крымский спикер считает Ильичева незаконным начальником милиции автономии. 10.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/32170/krymskiyi_spiker_schitaet_ilicheva_nezakonnym_nachalnikom_militsii_avtonomii

197. Ильичев рассказал, какие бандиты засели в парламенте Крыма. 01.07.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ikrim.net/news/?category=krym-vlast&altname=ilichev_rasskazal_kakie_bandity_zaseli_v_parlamente_kryma

198. Карайван В. Кримська міліція стала заручницею протистояння президента і уряду. 08.07.2008 / Валентин Карайван [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.com/p/EY3w>

199. Звіт Національного інституту стратегічних досліджень: Крим мав стати приводом для широкомасштабного вторгнення РФ. 19.02.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvit-nacionalnogo-institutu-strategichnih-doslidzh/>

200. Losiev I. Crimean Mafia in Politics: Russian Aggression in Crimea Reveals Interesting Aspects of Using Criminal Groups in Politics. 23.04.2014 / Ihor Losiev [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian-week.com/Politics/108311>

201. Лосев И. Под знаком Мюнхена. 04.05.2016 / Игорь Лосев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/article/media/pod-znakom-myunhena>

202. Galeotti M. Crime and Crimea: Criminals as Allies and Agents. 03.11.2014 / Mark Galeotti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rferl.org/content/crimea-crime-criminals-as-agents-allies/26671923.html>

203. У Криму лідер банди «Башмаки» вербує людей для участі в терористичних операціях в Україні – МВС. 05.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/914518-u-krimu-lider-bandi-bashmaki-verbue-lyudey-dlya-uchasti-v-teroristichnih-operatsiyah-v-ukrajini-mvs.html>

204. У Криму бандити вербують людей для участі в терористичних операціях на території України – МВС. 05.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/203412.html>

205. Беднова Г. В Україні затримали підозрюваного в замаху на експерта з розслідування катастрофи МН17. 11.04.2016 / Ганна Беднова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.com/p/1ITLj>

206. Вуєць П. «Крымнаш». Всю власть – соратникам Януковича, родственникам Аксенова и криминальным авторитетам! 23.07.2014 / Павло Вуєць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/publications/125634-%C2%ABkrymnash%C2%BB.-vsju-vlast-%E2%80%93-soratnikam-janukovicha-rodstvennikam-aksenova-i-kriminalnym-avtoritetam.html>

207. Выборы в Крыму 2014. Результаты. 15.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://saitevpatorii.com/novosti-epatorii/vyborgy-v-krymu-2014-rezultaty.html>

208. Кримнальний «смотрящий» Мельник через партию «Родина» рвется во власть в Крыму. 10.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nr2.com.ua/hots/Okkupacija_Kryma/Kriminalnyu-smotryashchiy-Melnik-cherez-partiyu-Rodina-rvetsya-vo-vlast-v-Krymu-79698.html

209. Избирательный список крымского отделения «Родины»: Мешков, Боярчук, Мельник, Аронов. 11.07.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://investigator.org.ua/news/132042/>

210. Суд в Крыму арестовал на 2 месяца двух лидеров ОПГ «Башмаки» – Следком. 07.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/news/27537082.html>

211. Полонский И. 25-летняя война с «Башмаками». Зачем крымские следователи бросили все силы на преступления «лихих девяностых». 12.02.2016 / Илья Полонский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yug.svprensa.ru/accidents/article/132099/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна – головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, професор

Горбатюк Микола Володимирович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук

Кармазіна Марія Степанівна – завідувача відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Нападиста Валентина Григорівна – доцент кафедри етики, естетики і культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент

Ротар Наталія Юріївна – професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор політичних наук, професор

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук

Наукове видання

**Політичний процес
в Автономній Республіці Крим:
особливості, суперечності,
прорахунки (1991–2014 рр.)**

Аналітична доповідь

Підписано до друку 29.12.2016 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 15,72.
Тираж 300 прим. **Зам. №**

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.